

STEVE REICH TEHILLIMJE

Bevezető előadás az 1988. október 27-én, a Dohány utcai zsinagógában tartott hangversenyen. Kroó György előtt Schöner Alfréd főrabbi beszélt.

„Egy zenétől azt várja az ember, hogy megindítsa, meghassa, felizgassa, s ha ez az érzés nem jön létre, a hallgató számára közömbös, hogy a szóban forgó művet milyen elvek szerint komponálták.”

Tisztelt közönségünk, mai hangversenyünk hőstét, Steve Reichet idéztem abban a meggyőződésemben, hogy nagy alkotása, a Tehillim egyike a század második felében keletkezett valóban jelentős kompozícióknak.

Steve Reich New Yorkban született 1936-ban, egy német zsidó bevándorló család harmadik nemzedékeként. A nagymama péntek esténként még gyertyát gyújtott, de a szülők és a gyerek számára a zsidóság inkább folklór volt, mint vallás. Szülei hamar elválnak, Steve az apjával marad. Sokat olvasó, korán zongorázó, zenével élő gyerek. A korabeli musicaleket imádja, kedvenc szerzője Gershwin és Sullivan, 14 éves korában Sztravinszkij és Johann Sebastian Bach egy-egy műve ráébreszti a nagy zene létezésére, de még 1953-ban is, amikor már a Cornell egyetem filozófia szakos kollégistája, a dzsessz jelenti számára a zenét; Charlie Parkerért és Miles Davisért rajong, dobolni tanul, dzsesszegyüttest alakít. Talán ezzel a zenei indíttatásával függ össze Steve Reich későbbi zeneszerzői elfogulatlansága. Az úgynevezett komolyzene és az úgynevezett popirányzatok közti merev fal számára soha nem létezett, és ma sem létezik. És valószínűleg a dzsessz oltotta belé a vibrató nélküli ének, az egyenes hang hangeszményét is.

A College-ban kezd zenetörténetet és zenei elemzést tanulni. Tanára, William Austin biztatja, hogy zeneszerző legyen. Meglepően későn, 22 éves korában iratkozik be a Juilliard zeneiskolába, és magánúton tanul Holl Overtontól zeneszerzést. A Sztravinszkij-hatást most a Bartók-vonósnegyesek, a *Mikrokozmosz* és Anton Webern műveinek elemzése egészíti ki. Végül 1962–63-ban San Franciscóban Luciano Berio vezetésével orientálódik Reich a kortárs zenei törekvésekben. Ezzel az útravalóval kezdi alkotói pályáját, amelynek első szakaszában, nagyjából 1965 és 71 között írott műveivel az úgynevezett *répétitive* iskola, más szóval az úgynevezett zenei *minimal art*, minimális művészet irányzatának az egész világra kisugárzó hatását

egyik vezéregyénisége lesz. Kiemelkedő két társa Phil Glas és Terry Riley. Hármójuk műve legalább annyira különbözik egymástól, mint amennyire hasonlít egymásra.

Szerzőnk ez időbeli műveivel kapcsolatban elsősorban a rövid motívumok használatáról és ezek állandó ismétléséről beszél. Az ismétlés rendszere hol melodikus természetű, hol ritmikai jellegű. A *répétitive* szó tehát a forma vonatkozásában eligazító. A korabeli szobrászattól kölcsönzött minimális művészet elnevezés a komponistának az anyag megválasztásában megnyilvánuló szándékára utal. Ez az anyag és alakításának módja legyen minél egyszerűbb, azonnal felfogható, füllel követhető a hallgató számára, s a műnek ne legyen semmi önmagán túlmutató vonatkozása. A zenei folyamat – hasonlóan egy hinta csillapuló lengéséhez, egy homokóra homokszemeinek pergéséhez – rendkívül lassú, finom, fokozatos. Reichnek ez a hasonlata egyrészt arra utal, hogy miután a zeneszerző elindította a folyamatot, az „önmagától” ér a végéhez. Másrészt arra figyelmeztet, hogy bár a mű önmagán túlra nem utal, követéséhez el kell merülnünk benne. Ez a művészeti irány hadüzenettel ért fel; esztétikájával, forma-konceptiójával, a hangnemhez való erőteljes kötődésével, lényegében támadta a német expresszionizmusból született, akkoriban világszerte egyeduralmú szeriális zenét, de ugyanúgy tagadta a véletlennek, a meghatározhatatlanságnak azt a filozófiáját is, amelyet Cage hirdetett. Ám Reich nem állt meg itt, tovább tágitotta zenei horizontját. Tehetsége teljesebb zenei világ meghódítására ösztönözte. 1970 nyarán Ghanában tanulmányozza az afrikai dobnyelvet, dobzenét, 1973-ban a Báli szigetén fennmaradt gamelán zene vonja magára érdeklődését. Vagyis, az a hídra elékeztető funkció, amit Reichnél a komoly és a populáris zenék merev megkülönböztetésével szemben figyeltünk meg, most a nyugati zenetörténeti örökség és az Európán kívüli zenei tradíciók viszonylatában tűnik szemünkbe. 1971-ben a *Drumming* című kompozíció utolsó tételében jelentkeznek először azok a vonások, amelyek Reich új korszakáról adnak hírt. Az akkor elkezdődött folyamat, ha nem is végpontjához, de egyik csúcspontjához a mai hangversenyünkön felhangzó *Tehillim*-mel 1981-ben érkezett. Maga ez a kompozíció is olyan, mint egy híd. Az előző korszak néhány vonása elevenen él még benne, a rit-

mus hipnotikus hatóereje, a vitális lüktetés, az azonnali felfoghatóság, de a nagy forma, ha egyes részeiben a régebbi művek statikus-időtlen formaérzetét kelti is, visszavezet a többtétéles európai ciklusok, műfajok tradíciójához, visszaállítja jogába a funkcionális harmóniát, és az önmagába záruló mű esztétikája helyébe a szöveg ihletését elismerő új spirituális ars poeticát hirdeti.

Mindez elképzelhetetlen lenne emberi, világnézeti fordulat nélkül. Reich 1976-ban, második házasságával visszatért a zsidósághoz, és keresni kezdte a maga kulturális gyökereit. Nemcsak héberül tanult, hanem foglalkozni kezdett a bibliai szövegek felolvasásának tradicionális dallamaival, a cantillációval. Jeruzsálemben sikerült iraki, indiai, kurd öregek előéneklésével hangszalagra rögzítenie a Genézis első öt versének cantillációját. Ettől kezdve váltják föl műveiben a rövid motívumokat hosszabb dallamok. Ettől kezdve ragadja meg fantáziáját a melizmatikus ének szépsége. Azonosítja magát a Talmuddal is, amely arra figyelmeztet, hogy aki a pentateuchot dallam nélkül olvassa, nincs tekintettel sem a szövegre, sem a törvények szellemére. Azonosítja magát Reich Sanhedrinnel is, amely arra tanít, hogy mély megértéshez csak a Tóra énekes olvasása, tehát recitativo jellegű felolvasása vezet, és aki a szentírást világi dallammal kapcsolja össze, megbecstelenti a Tórát. A *Tehillim* születésének éppen itt van a magyarázata. Reich nem csak tartalmi okokból választ ki megzenésítésre négy zoltáréneket (fiatalkori kísérletektől eltekintve ez Reich első versmegzenésítése); a zoltárhoz fordul – mivel a zoltáréneklés dallamhagyománya csak a jemeniták körében él – a nyugati hallgatóság sem azt nem veheti a zeneszerző szemére, hogy mellőzi a hagyományt, sem azt, hogy csupán feleleveníti a tradíciót. *Dallamilag* tehát a zoltármegzenésítő szabad kezét kap. Ugyanakkor a zenéje *ritmusával* közvetlenül követi a héber szöveg ritmusát, a *metrikája* annak megfelelően hajlékony, változó; bibliai utalásnak tekinthető az ókori, csörgő nélküli hangolható kisdob, a tof (a 150. zoltár is említi) és a kereplő jelenléte, képvisellete a hangszerek között, valamint a tapssal való kíséret. Egyáltalán, mint a zeneszerző vallja, a megzenésítés módjára a szöveg inspirálta: szóképek zenei megfejtésével, úgynevezett madrigalizmusokkal éppúgy él, mint a versek szimbolikus értelmezésével. A művet Reich két változatban, zenekarra illetve kamarazenekearra hangszerelve képzelte el. A teljes zenekari változat instrumentáriuma: kislefuvola, B fuvola, 2 oboa, angolkürt, 4 klarinét, fagott, 2 elektromos

orgona, vonóskar, ütőhangszerek (maracas, taps, hangolt tamburin csörgő nélkül, maromba, vibrafon, fémtányér-pár); mindezekhez négy énekeszólólista (2 szoprán, 1 alt, 1 magas szoprán) csatlakozik. Az I. tétel szövege, a 19. zoltár részlete, Isten dicsőségét zengi a természetben és az ő igéjében. Dob és taps kíséri az első vers dallamát, a hangzás színeződik, klarinétok csatlakoznak az énekhanghoz, vonósok játszanak hosszú harmóniákat, majd elektromos orgonák és maracas teszik gazdagabbá és jellegzetessé a hangzást. A lényeg azonban az énekhangok két- majd négyszólamú kánonja. Rövid dobszó vezet át a 34. zoltár világába. E második gyorstétel jellegét is az ütőhangszerek karaktere határozza meg. A megzenésítés jellege azonban itt egészen más. Egyrészt a harmóniákba ágyazandó dallam válik fontossá, másrészt fokozatosan kivirágzik a dallam, egyre több melizma díszíti és borítja be. A zoltáros is istenfélelemre biztat, és Isten segedelmének dicséretére. „Kerüld a rosszat, és cselekedjél jót, keresd a békességet és kövesd azt.” A hálaadás és a bizalom hangulata tölti el a 18. zoltárt, amelyre a II. tétel épül. „Az irgalomhoz irgalmas vagy, a tökéleteshez tökéletes vagy. A tisztával tiszta vagy, s a visszához visszas vagy.” Az ütőhangszerek eddigi jellegzetes hatása és a zene erősen pulzáló karaktere ha nem is szűnik meg, csökken. A marimba és a vibrafon csengőbongó hangzása énekesduettet ölel körül. Ez az első lassú tétel Steve Reich életművében. És egyúttal ez eddigi legkromatikusabb zenéje.

A zárótétel a 150. zoltár versének egy részletére visszahozza az eredeti tempót és hangnemet, summázza a műben korábban használt valamennyi technikát, hangzástípust, és végül nagy kódát épít: az Allelujával harmóniai és hangszerelési tekintetben itt teljeseedik ki a mű.

Tisztelt hallgatóim, a *Tehillim* című Steve Reich kompozíciót a szerző és együttese 1981-ben Kölnben mutatta be. A világpremiereket általában évtizedekkel követő magyar bemutató ezúttal, hála a 180-as Csoport és az Amadinda ütőegyüttes felismerésének és lelkesedésének, már három év múlva létrejöhetett. Ma, immár több előadással a háta mögött ugyanez az előadóegyüttes kreálja Reich nagyszerű alkotását itt is. A négy női vokális szólamot Dobszai Ágnes, Fodor Ildikó, Lukin Zsuzsa, Hajdú Erzsébet énekli. A kompozíció, ha a korunk zenéjétől elzárkózók számára szokatlan is első hallásra, új szépségek letéteményese. Mélyről fakadó, emberi megnyilatkozás.

Engedjék át magukat a hatásának elfogulatlanul.

vesszőfutást Jeruzsálemig az izraeli buszon – amely néhány óra alatt földidézte, vagy inkább valóra váltotta a művész kitapintotta, cseppben a tenger-világviszonylatú kulturális és nemzeti konfliktusok gyilkos apokalipszisét.

De ez már egy másik történet.

Az interjú nyers szövegének a lefordításában a Magyar Rádió Angol Szekciójának két készséges munkatársa – Számadó Eszter és Zípernovszky Kornél – volt segítségemre.

A *Desert Music* után az első darabom a *Sextet* volt.

Talán hallotad. A Nonesuch Records adta ki. Tel-Avivban még megkaphatod, vagy elküldöm neked. Ez volt az első olyan mű, amit a saját együttesemre írtam, mióta – hű, de régen volt – az *Octet* elkészült. Ő, nem a *Tehillim* még szintén a saját együttesemnek készült, de a nagyobb formációk ritkán játsszák. Túl kevesen játszanak benne. A *Sextet*ben 4 ütős és 2 billentyűs dolgozik; és billentyűsök: zongora és szintetizátor, valamint ütősök: meg vibrafon. Nagyon bátran. Először életemben, mert azt akartam, hogy igazán gördüljön a darab. Különböző hangzásokat akartam elérni az ütősökkel. A *Sextet* az egyik legjobb darabom, meg kéne hallgatnod. Nekem nagyon fontos. A legjobb rövid művem. Tényleg jó. Félórás, és öt tételből áll, és a harmónia nyelvének nagy része a *Desert Music*ből jön. De a hangszerelés az más. Ha Beethoven, Haydn, Mozart vagy Bartók a zenéjük lényegét, a valódi gondolataikat akarták kifejezni, akkor a vonósnegyeshez nyúltak. Nekem nem a vonósnegyes a lényegem. Számomra az ütősök és billentyűsök együttese az. Nem lennék meglepve, ha írnék egy második, vagy harmadik *Sextet*-et is. Nem most; valamikor később.

A *Sextet* után írtam a *New York Counterpoint*-ot (Ellenpontot). Ebben Richard Stolzman klarinétozott. Ez volt a második a *Counterpoint*-darabok sorában, amikor van egy szólólista, önmaga ellen játszik a szalagon. Szerintem ez sokkal jobb, mint a *Footpiece*, mert ennek sokkal nagyobb zenekari terjedelme van; basszus és B-moll variánsok; basszus, soprán és minden, ami eközött lehetséges. Stolzman pedig olyan játékos – persze, nagyon jó – akinek van érzéke a jazzhez is. Ez a darab pedig eléggé jazz-központú. Nem a mai jazzhez hasonlít, hanem kicsit a *Duke Ellington*-féléhez. A 30-as–40-es évek zenéjéhez. Kicsit úgy hangzik, mint „nézz vissza Gershwin felé”. Ezt a darabomat nagyon sokat játsszák, mert könnyű előadni. Magyarországon is játszották, sőt, úgy tudom, hogy felvétel is készült belőle. A *New York Counterpoint* után írtam egy zenekari darabot *Három tétel* címmel a St. Louis-i szimfonikus zenekar számára.

Ez nem a legjobb darabom. Látod, egész őszinte vagyok. Igazából nem nagyon inspirált sem a zenekar, sem a karmester, sem a zenekart kiszolgáló

adminisztráció, szóval elég rossz hozzáállással írtam. Loptam magamtól. Egy kicsit a *Sextet*-ből, egy kicsit a *New York Counterpoint*-ből, szóval ez a darab nem a pályám csúcsa.

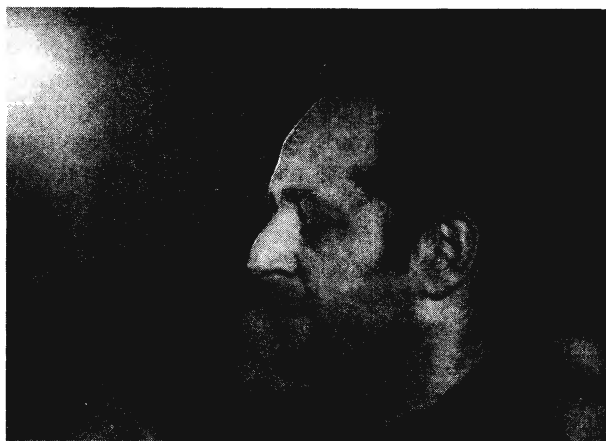
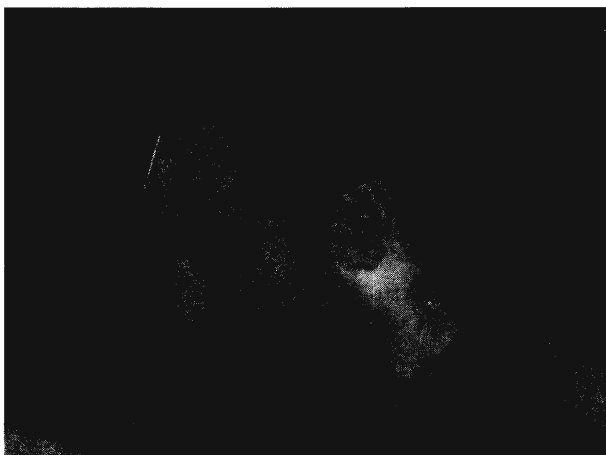
Aztán megint egy zenekari darabot írtam. Ez az egyik legjobb, amit csak zenekarra, kórus nélkül írtam. A címe: *The Four Sections* (A négy rész). A *Four Sections*-t a San Franciscó-i Szimfonikusoknak írtam, és Michael Tilson Thomasnak ajánlottam, aki a zenémet vezénylő legjobb karmesterek egyike. A legjobb élő karmesterek egyike, akit nagyon szeretek. Ő mondta, hogy írjak már valamit a zenekar szórakozására. Mire mondtam neki, hogy én ilyesmit nem csinálok. Erre csak annyit mondott, hogy hallgassam meg: Írjak olyat a zenekar egyes részeire úgy, hogy a vonósok játszanak a vonósok ellen, a fafúvósok csak fafúvósok ellen, a rezek a rezesekkel, az ütősök az ütősökkel párbajoznak. Azt mondtam, jó: próbáljuk ki. Persze. És meg is csináltam. Így a négy rész azt jelenti: vonósok, fafúvósok, rezek, ütők. Az első tétel nagyon határozott, nagyon lassan kezdődik. A szokásos kontrapunkt szerkezet, de nagyon legato. Más érzés. És akkor egyszerre vált az egész hangzás az ütősökre. Ugyanaz a szextett: két zongora, két basszusdob, két vibrafon. És ugyanazok a harmóniak vonulnak végig. A vonósoknál ez tíz percig tartott, az ütősöknél két percig, bár a tempó nem változik, mégis nagyon szögletesnek tűnik az egész. Aztán a metrikus moduláció kicsit gyorsabb. Négy harmonikus rész van a darab mind a négy részében, amit a zenekar négy része szólaltat meg, aztán a fafúvós és a rézfúvós rész végén – amiben két szólóhegedű is van – mindenki bejön tutti-ban, visszatérnek a második tétel témájához. Az ütősök és a teljes zenekar nagy erővel játszik. A darab 25 perces, és nagyon sokat játsszák. A New York-i Filharmonikusok is játszották, Floridában is előadtuk, aztán Londonban a Londoni Szimfonikusokkal lemezre játszottuk, aminek most Michael Tilson Thomas a zenei vezetője. Életemben 1988 novemberében volt a zenémnek a legnagyobb ünnepe. Londonban, a déli part – az olyan, mint a Lincoln Center – tele van színházakkal: ott van a Queen Elisabeth Hall, a Royal Festival Hall, és ott játszott a Londoni Szimfonikus Zenekar Michael Tilson Thomas vezetésével meg az én együttesem, több brit együttes, a Kronos vonósnegyes, s kint volt a Nemzeti Televízió. Tíz napig csak az én zenémet játszották. Igazán csodálatos volt. Mi is nagyon jól játszottunk, Tilson Thomas is nagyon jó volt, felvettük a *Four Sections*-t.

Amikor vége lett, olyan érzésem támadt, hogy „basta”, „finito”. A nyolcvanas években dolgozni hagyományos eszközökkel: zenekarral, virtuóz szólólistákkal – ... úgy éreztem, megvolt minden. Elég volt. Mert ha az ember zenekarra ír, az olyan,

legalábbis nekem, mintha az egyik kezemet tudnám csak használni, és az is hátra lenne kötözve. Mert mindent nagyon meg kell gondolni. A muzsikuskoknak csak négy-hat órájuk van egy darabot próbálni. Ha kontrapunktot írok, az nem lehet túl komplikált, vagy ha igen, lassúnak kell lennie. Nem használhatok erősítést, vagy ha igen, hát épp csak egy picit, és akkor a cuccoknak a zenekarral kell utaznia. Ha végre próbára kerül a sor, a zenekar egy része úgy gondolja, ez nagyszerű, a másik meg, hogy borzasztó, unatkoznak, és szívesebben játszanának Brahmsot, Brucknert vagy Beethovent.

Úgy érzem, az életem egy szakasza teljessé vált. Ideje visszalépni. Meg előre is. Vissza néhány olyasmire, ami a 60-as években érdekelt: mint a beszédhangok. Előre, egy újfajta zenés színház felé.

Az *Electric Counterpoint* épp középen van ebben, azért írtam, mert megkértek rá. Az történt, hogy miután megírtam a fuvola- és a klarinétművet, egy csomó klasszikus gitárművész jött hozzám azzal, hogy ez fantasztikus lenne gitárra. Lehetne pengetni. Azt mondtam nekik, igazatok van, de kissé unalmas lenne. *A klasszikus gitár nem a mi generációnk gitárja.* Ezen sokat vitatkoztunk Bob Howardsszal, aki a Nonesuch Records vezetője, és az ECM Records vezetője volt, ahol a darabjaimat felvettem, és ami Pat Metheny lemezcége is volt. Szóval ahogy Bob Howardsszal beszélgettünk, azt mondta, miért nem jöttök össze Pat Methenyvel? Ő szereti a te zenédet, te szereted az ő zenéjét. Erre én, hogy nem is tudom, . . . mire ő; várj, felhívom. És felhívta. Öt perc múlva Metheny meg én már a darabról beszélgettünk. Nagyon tetszett neki az ötlet. Összejöttünk, és mondtam neki, hogy nagyon örülök, hogy ő csinálja meg a darabot, így persze híres lesz, hiszen ő már híres, de miután ő megcsinálja, főleg klasszikus gitárosok fogják játszani, hiszen ők olvasnak kottát. Szóval neki is írnom kell egy darabot, aki pengetővel játszik, és a klasszikusoknak is, akik az ujjukat használják. Erre azt mondta, hogy írjak egyes sorokat. És ezt is csináltam. Szóval csak a végén van tutti, alapjában az egész egyes sorokból áll, és a harmóniák úgy állnak össze, hogy az egyes sorokat egymásra teszi az ember. Mostanában az együttesemmel egy fiatal klasszikus gitárjátékossal utazunk, David Tennenbrow-val, aki manapság a jobbak közül való, és ő klasszikus gitáron játszik rá Metheny szalagjára, ami nagyon jól hangzik. Ha őszinte akarok lenni, az *Electric Counterpoint* nagyon hasonlít a klarinét-darabhoz, szép darab, de semmi különös. Ebben a periódusban, ami a *Four Sections*-tól az *Electric Counterpoint*-ig vezetett, technikailag két dolog kezdett érdekelni. Rájöttem, hogy számítógéppel egész jól kinéző zenéket lehet produkálni. Egy zeneszerző pénzt költ arra, hogy írjon, különösen

egy zenekari darabot. O.K.; a zenekartól én kapok megbízási pénzt, de többet adok vissza a másolóknak, akik leírják a kottát és még külön a szólamkottákat. A *Desert Music* szólamkottái kb. 15000 dollárba kerültek. Szóval ha egy darab kész van, akkor azt egy számítógép nagyon szépen le tudja írni, szebben néz ki a kotta, mintha magam írnám, és a szólamokat is megírja ad libitum, így aztán ren-

kelni a *sampling keyboard*. Ez egy olyan eszköz, aminek van egy mikrofonja, amit beleteszel egyenesen a billentyűzetbe, és felveszi, amit csinálsz, bármit: énekhangot, zenét, és aztán azt át tudja tenni bármilyen hangnembe, bármilyen magasságba, és bármilyen hangot beletehetsz, digitálisan felveszi. Olyan, mintha lenne egy magnó, amihez tartozik egy zongorabillentyűzet is. Tehát csinálhatok vele kollázst is, no nem John Cage-módra, hanem például vehetem a te hangodat, és odatehetem pontosan a tizenötödik ütemben, mert úgy játszik, mint egy zenész. Mintha személy szerint nekem találták volna fel. Mintha az égből jött volna. Nem szeretem a szintetizátorokat, de a *sampling keyboard*, ez valami más. Szóval volt ez a megbízatásom Betty Freemantól, aki jól ismert – a legjobbban ismert – zenei patronus Amerikában. Segített nekem, Harry Parknak, John Cage-nek és még sok művésznek. Mondta, hogy írjak egy darabot a Kronos vonósnégyesnek. Mondtam, jó ötlet. Ez 85–86-ban volt, amikor még zenekarra írtam, hát tetszett a dolog. De amikor elkezdtem gondolkodni a dologról, rájöttem, hogy olyan lenne, mint egy tripla kvartett, egy élőben s kettő szalagról.

Akkor ismertem meg a *sampling keyboard*-ot, amire rögtön azt mondtam, *húha*. A feleségem, aki videoművész, azt mondta, miért nem teszed bele a Kronos-darabba? Szerintem fantasztikusan jó, és nekik is nagyon fog tetszeni. Ráadásul majd' meghalsz, hogy beletehesd. Akkor már ez a színházi darab járt az eszemben – nagy tévéképernyők, dokumentumanyagok, de kialakulatlan volt az ötlet. Tudtam, hogy évekbe telne, amíg elkészül, és hatalmas darab lenne. Arra gondoltam, nem valami bölcs dolog olyasmibe kezdeni, amiről semmit sem tudok, jobb lenne egy etűdöt írni. Így aztán a *Different Trains* (Más vonatok) egyfajta etűd. Nekem persze egy nagyon fontos darab, de etűdként szolgál egy jövőző zenés színházi darabhoz, anélkül, hogy nézni kellene. Csak arra való, hogy hallgassák, hogy behozza a hangot a külvilágból. Szóval tudtam, hogy a Kronosnak fogok írni, tudtam, hogy többszörös kvartett lesz benne és a *sampling keyboard*, de maga az anyag nem volt még meg. Elkezdtem a fejemet vakarni. Aztán visszagondoltam a gyerekkoromra. Amikor kicsi voltam. Egyéves...

Fogtam a magnót, és meglátogattam a nevelőnőmet, felvettem a hangját, elmentem ahhoz a nyugdíjas néger öregemberhez, aki 1939–40–41-ben vonatokon dolgozott, elmentem a Yale Egyetemre, ahol van egy archívum. A holocaust túlélői hangjainak az archívuma; rengeteg felvétel.

Nemcsak a holocaustról szól e darab, hanem az egész helyzetről. Arról, hogy mit jelentett akkor élni Amerikában.

52 éves vagyok, 1936-ban születtem, és amikor

DIFFERENT TRAINS

Different Trains (1988) for string quartet and tape begins a new way of composing that has its roots in my early taped speech pieces *It's Gonna Rain* (1965) and *Come Out* (1966). The basic idea is that speech recordings generate the musical material for musical instruments.

The concept for the piece comes from my childhood. When I was one year old, my parents separated. My mother moved to Los Angeles and my father stayed in New York. Since they arranged divided custody, I traveled back and forth by train frequently between New York and Los Angeles from 1939 to 1942 accompanied by my governess. While these trips were exciting and romantic at the time, I now look back and think that, if I had been in Europe during this period, as a Jew I would have had to ride very different trains. With this in mind I wanted to make a piece that would accurately reflect the whole situation. In order to prepare the tape, I had to do the following:

1. Record my governess Virginia, now in her 70s, reminiscing about our train trips together.
2. Record a retired Pullman porter, Lawrence Davis, now in his 80s, who used to ride lines between New York and Los Angeles, reminiscing about his life.
3. Collect recordings of Holocaust survivors Rachella, Paul and Rachel—all about my age and now living in America—speaking of their experiences.
4. Collect recorded American and European trains sounds of the 1930s and '40s.

In order to combine the taped speech with the string instruments I selected small speech samples that are more or less clearly pitched and then notated them as accurately as possible in musical notation. For example:

The strings then literally imitate that speech melody. The speech samples as well as the train sounds were transferred to tape with the use of sampling keyboards and a computer. Kronos then made four separate string quartet recordings which were combined with the speech and train sounds to create the finished work.

Different Trains is in three movements, though that term is stretched here since tempos change frequently in each movement. They are:

- America—Before the war
- Europe—During the war
- After the war

The piece thus presents both a documentary and a musical reality, and begins a new musical direction. It is a direction that I expect will lead to a new kind of documentary music video theater in the not too distant future.

Steve Reich
August 1988

Different Trains was commissioned by Betty Freeman for the Kronos Quartet. It was composed from January through August of 1988 and is about 27 minutes long. The transcript of the speech recordings used follows:

idősebb lettem, és kezdtem emlékezni azokra az utakra, amelyeket a II. világháború idején tettem meg vonattal New York és Chicago között. Láttam egy fotót, ami Lengyelországban készült egy kisfiúról, aki feltartja a kezét a kis sapkája fölött. Ő pont úgy néz ki, mint én olyan idős koromban. Még nekem is volt olyan sapkám. Az ember elkezd gondolkodni. Én Chicagóba és Los Angelesbe megyek, ő meg Lengyelországba. És ő onnan nem jön vissza. Ez a *Different Trains* alapgondolata. Az első tételben megpróbáltam elkapni azt az ártatlanságot és energiát, ami Amerikában megvolt a II.

I: America - Before the war

- "from Chicago to New York" (Virginia)
- "one of the fastest trains"
- "the crack* train from New York" (Mr.Davis)
- "from New York to Los Angeles"
- "different trains every time" (Virginia)
- "from Chicago to New York"
- "in 1939"
- "1939" (Mr.Davis)
- "1940"
- "1941"
- "1941 I guess it must've been" (Virginia)

II: Europe - During the war

- "1940" (Rachella)
- "on my birthday"
- "The Germans walked in"
- "walked into Holland"
- "Germans invaded Hungary" (Paul)
- "I was in second grade"
- "I had a teacher"
- "a very tall man, his hair was concretely plastered smooth"
- "He said, 'Black Crows invaded our country many years ago' "
- "and he pointed right at me"
- "No more school" (Rachel)
- "You must go away"
- "and she said 'Quick, go!' " (Rachella)
- "and he said, 'Don't breathe! "
- "into those cattle wagons" (Rachella)
- "for 4 days and 4 nights"
- "and then we went through these strange sounding names"
- "Polish names"
- "Lots of cattle wagons there"
- "They were loaded with people"
- "They shaved us"
- "They tatoood a number on our arm"
- "Flames going up to the sky - it was smoking"

III: After the war

- "and the war was over" (Paul)
- "Are you sure?" (Rachella)
- "The war is over"
- "going to America"
- "to Los Angeles"
- "to New York"
- "from New York to Los Angeles" (Mr. Davis)
- "one of the fastest trains" (Virginia)
- "but today, they're all gone" (Mr. Davis)
- "There was one girl, who had a beautiful voice" (Rachella)
- "and they loved to listen to the singing, the Germans"
- "and when she stopped singing they said, 'More, more' and they applauded"
- "Crack" in the older sense of "best"

világháború előtt és az elején. Amikor Amerika még hősiesség volt. Az volt. Mert anélkül az Amerika nélkül te meg én nem beszélgetnék itt.

A második tételben már egy teljesen más világ van: a holocaust világa. Ebben zeneileg, amellet, hogy a beszédhangokat felvettem, kapcsolatba kellett lépnem a vasút hivatalnokaiával is; a vonatzörejekért. Ez egy külön szubkultúra. Szereztem CD-n vonatzörejeket – nagyon hosszú, gazdag hangokat. Angliában kiadtak egy lemezt, amin semmi más nem volt, csak különböző vonatok hangjai.

Csak az angolok képesek ilyesmire. Az egyik albumot úgy nevezték el, hogy „Mozdonyok akcentussal”. Ezen megtalálhatod a magyar, román, jugoszláv, spanyol vonatok hangjait. Az európai vonathangok rövidek, élesek, ijesztőek. Szóval a különbözőség részben ezekben a mozdonyhangokban vannak. A darabot az amerikai vonatok hosszú, mély hangjával kezdem, amelyeket a hegedűk megdupláznak, és mind gyönyörűek, hosszan csengők. A második részben rövidek és élesek. Azért használtam ezeket a második tételben, mert hű akartam lenni ahhoz, ami akkor hallható volt a negyvenes évek Európájában.

Az emberek hangja ugyanígy érintett. Sem az emberek, sem a különböző vonatok hangjaiból nem komponáltam dallamot. Mindössze annyit csináltam, hogy követtem, amit a hangok diktáltak. A darab a hangok tónusából áll össze, a beszélők beszédének dallamából. Ez lehet a nevelőnőm, aki azt mondja: „Chicagóból New Yorkba”, vagy a hordár: „ezerkilencszáznegyvenegy”, vagy Paul, a magyar, aki azt mondja: „volt egy tanárom, egy nagyon magas ember, a haját teljesen simára tapasztotta”... Ez a Paul – a vezetéknévét nem mondhatom meg – Budapesten született. Most Bostonban él. A *Different Trains*-ben csak kis epizódokat tud meg az ember, de én tudom az egész történetet. Szóval Paul elmondja, hogy „volt egy tanárom, egy nagyon magas ember, a haját teljesen simára tapasztotta, és mindig azt mondta: fekete varjak, fekete varjak, ekkor rámutatott a zsidó gyerekekre, „szállták meg az országunkat sok évvel ezelőtt”.

Virginia néni – a nevelőm, a darab írása idején 70 éves – és a hordár hangját én vettem fel, de a holocaust túlélőinek a hangjáért elmentem egy archívumba, és kaptam egy engedélyt, hogy használhassam a felvételeket. Ezek úgy tízéves felvételek lehettek, a hetvenes-nyolcvanas években készítették őket. Később beszéltem velük telefonon. Paulal is telefonon beszéltem. Az volt a történet hogy kisfiú korában iskolába járt, és volt egy tanára, akit Balognak hívtak. Amikor Paul azt mondja róla, hogy nagyon magas volt és a haja... látszik, hogy úgy gondol rá, mint egy Drakulára. A haja közepén el volt választva, és kétoldalra volt fésülve. „A haját teljesen simára tapasztotta”. Órárt tartott az osztályban 1943-ban, és azt mondta az osztálynak: „Fekete varjak szállták meg az országunkat, sok éve már”, és rámutatott a zsidó gyerekekre. „Ezek azok. Mint a varjak. Ti vagytok”. A *Different Trains-ben ez a történet vége*. A valóságban még folytatódott. Ennek a tanárnak volt egy fia, aki szintén abban az iskolában tanult. Egyszer Paul és ez a gyerek verekedni kezdtek. Paul megverte, belenyomta a sárba a fejét. Másnap Balog, a tanár felkapta Pault és kihajította egy ablakon. Ez volt az iskoláztatásnak a vége. Elmesélte azt is, hogy az anyjával hogyan vándoroltak Magyarországon,

mindig megpróbáltak két lépéssel a nácik előtt járni, ami sikerült is nekik. Aztán ez a Paul a harmadik tétel elején nagyon csendesesen azt mondja: „és vége a háborúnak”. A *Different Trains* összes melódiája a beszélőktől jön. Oda mennek vissza, hogy „esni fog”, vagy „kijövünk, hogy megmutassuk nekik”.

Ha a zsidó zenéhez nyúlok, akkor a gyökerekig nyúlok vissza. A gyökerek; a házinut, vagyis a Tóra éneklése. Tehát a *hang az elsődleges*. Csak azután, ebből következően jön a zene.

A *Different Trains* szellemisége egy hommage-hoz hasonlít. Emlékmű, no nem azért, mert már nem élnek benne az emberek, hanem azért, mert általában az emberek ebben a darabban idősek. A legfiatalabb közülük ötven év körüli. Mihelyst kiválasztottam a mondatokat – hosszú órák alatt pergő felvételek közül a 40 mondatot – úgy kellett intonálnom őket, egész pontosan, ahogy hangzotnak. Különösen a harmadik tételben. A zenét hallgatva – tara tira tara – hamar rájössz, hogy ez valójában Paul, amint azt mondja: „és vége a háborúnak” (and the – war is – over). A vonósok, a fúvósok – mind ezt a dallamot mondják. Talán a harmadik tétel a legfontosabb a darabban, mert technikailag nyitottabb, és kevesebb a hangeffektus. Csak az emberek gondolataiból kifejlődő zene áramlik.

Ahogy most beszélgetünk, a hangom egy kicsit ideges, gyorsan beszélek, New York-i akcentussal. Ha lefényképezünk egy embert, tudjuk, ki ő. Amikor meghallgattam *Bartók Béla* hangját, többet tudtam meg róla, mint megismerve a zenéjét vagy a róla szóló könyveket olvasva, a fényképeit nézegetve. Az ember hangja, lelke, Ruahja, a szelleme, a Geisztje: *ő maga*. Ez a munka annyira izgalmas és új volt számomra, hogy továbbra is az emberi hanggal akartam dolgozni. Amikor a *Different Trains*-t élőben látod, egy színházat előlegző állapottal szembesülsz. A különböző megkettőzött hangok, a férfi és a cselló, a brácsa és női hang, valamint a két hegedű a vonatfüty hangjával – a legmagasabb hang az első hegedű és a legmélyebb a cselló – és mindez a színpadon történik... a néző azt veszi észre, hogy a zenészek mintha átlényegülnének. Mintha azoknak az embereknek a részeivé válnának, akiknek a szólamát játsszák. Mintha beszélő csellista lenne a színpadon, meg beszélő brácsás. Ez még nem színház, de már mintha színház lenne.

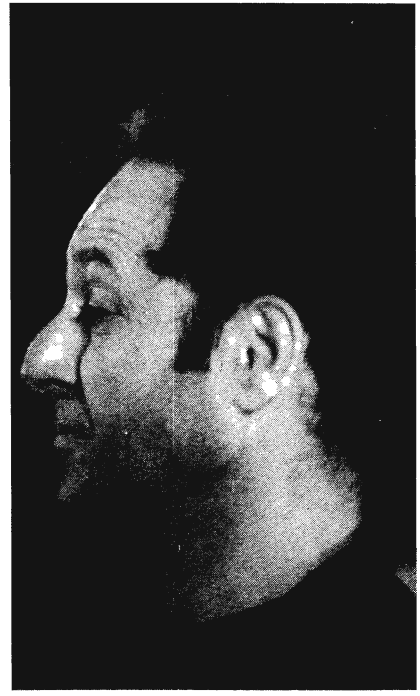
Utálok az operát. UTÁLOM. Megfájdul a fülem tőle. A belcanto, addig rendben van, ameddig az irodalma terjed... Csak én ezt az irodalmat ki nem állhatom. Még ha szereti is valaki. Hacsak nem teszed fel magadnak azokat a kérdéseket, amelyeket Kurt Weil is feltett magának. Ő azt mondta, hogy nem, nem akarok zenekart, egy kis együttes kell nekem, mintha csak a kávéházban

lennék. Kurt Weil azt is eldöntötte, hogy nem kell operaénekes, hanem az a nő, aki nem tud énekelni, de ebben a darabban majd csak tud. A *Háromgarasos opera* mestermű, amelyben életre kel a weimari köztársaság.

Zeneszerzőként megvakarta a fejét, és végig gondolta a zenés színház két alapkérdését: Melyek a zenei erők, amelyek ehhez a darabhoz kellene? És mi a helyi stílus? Ha ma, 1989-ben Joan Sutherlandot vagy más híres operaénekest akarsz felkérni, Leontine Price-ot vagy Plácido Domingót, vagy bárkit, rá kell jönnöd, hogy abban a pillanatban, hogy kinyitják a szájukat, újateremtik Richard Strausst, Wagnert, Verdit, Mozartot. A 19. és 18. századot hallod az énekstílusukban, bármit is énekeljenek. De az embernek az az érzése, hogy a 18–19. századi Európában ülök, leginkább Itáliában vagy Németországban. Ugyanez vonatkozik az őket kísérő zenekara. Ez a hang nem véletlenül alakult így ki. A Scalában például nyolc-kilencszáz vagy ezerkétszáz ülőhely volt, tehát olyan hang kellett, amelyet az egész teremben hallanak, negyven-ötven zenész mögül is. Később jött Wagner a nagy tubával és a sok rézfúvóssal. Még erősebb hang kellett, hogy hallható legyen a zenekar fölött. Wagner után valami lényeges történt: *feltalálták a mikrofont*. A mikrofon az egész világon megváltoztatta az énekstílust. Nem kellett ahhoz hangosabban énekelni, mint amilyen hangosan én most beszélek, és mégis egy egész zenekaron át lehetett hallani a hangomat. A mikrofon azt is lehetővé teszi, hogy minden kis zörejt hallani lehessen. Számomra ez már természetes. Így – ebben – nőttem fel. Az énekhangot kierősítem. No nem azért, mert nem tudok megengedni magamnak egy híres operaénekest, hanem azért, mert számomra így természetes. Az új darabomban, aminek *The Cave* (A barlang) lesz a címe – most kezdtem dolgozni rajta, Stuttgartban lesz a bemutatója 1992-ben –, lesznek énekesek és hangszeresek, körülbelül húszan-húszonnégyen.

Először a formája jutott az eszembe, és ehhez jött később a téma. Ahogy a *Different Trains*-nél is. Mielőtt a *Desert Music*-ot írtam, operálták a vállamat. Kórházban voltam, és ha jól emlékszem Michael Knighttal, az angol zeneszerzővel beszélgettem, és meséltem neki az új darab-ötletemről, amiben lennének tévék vagy képernyők, esetleg a második világháborúról szólna, de elég homályosak voltak az elképzeléseim. Aztán fokozatosan eljutottam a *Desert Music* gondolatáig, ahogy újraolvastam William Carlos Williamst. Rájöttem, hogy az emberiség minden kreatív és szent eszméje a sivatagból jött.

A *Desert Music* elképzelése inkább egy színházi ötlet kiteljesítése. Valójában csak kórus és zenekar szerepel benne. Amikor a *Desert Music*-ot befejeztem – azt hiszem életem egyik legfontosabb

darabja –, az ötlet visszatért, és nem hagyott békén. Ugyanis eredetileg nem ezt terveztem. Tévét és magnót akartam használni, nemcsak kórust. Rájöttem, hogy meg kell írnom ezt a darabot, bár még nem tudtam mi lesz belőle, de ebből a formából kell kiindulnom. A hatvanas években nagyon érdekelt az underground filmek és például a lassítás is. Írtam egy darabot, valójában nem is darabot, inkább egy koncepciót egy darabhoz. Ennek a kis könyvnek a címe *A lassítás hangja* volt. Ahogy egy filmben a szereplők hirtelen megállnak, megmerevednek: hát ezt hanggal is meg lehet csinálni. A kitartott hangot a *samplerrel* meg lehet állítani. Mindezek az ötletek a filmből jöttek, és már húsz éve foglalkoztatnak. Vagy nem tudtam megvalósítani őket, vagy nem tartottam elég fontosnak, s így a háttérben maradtak. De a *Desert Music* után ezek az ötletek fel-feltörték.

A *Different Trains*-ről tudtam, hogy előtanulmány. Sejtettem, hogy olyan darab lesz a következő szerzeményem, amelyben a zenészek megkettőzik az eseményeket és a szereplőket, amelyeket látni is lehet és hallani is. De még nem tudtam, hogy miről fog szólni.

Nem sokkal azután, hogy visszajöttem Londonból – 1988 novemberében –, a feleségemmel elmentünk egy munkaebédre, miután eldöntöttük, hogy különválasztjuk a munkát és az otthoni életünket. Rögtön ahogy a témáról elkezdtünk beszélni, öt percen belül a Makpéla-barlangról folyt a szó.

Ő többször forgatott többcsatornás videoalkotásokat. Közülük a dachau volt a legmegdöbbent-

több. A feleségem neve *Beryl Korot*. 1974 óta készít többcsatornás videoalkotásokat. Sok fesztiválon vetítik a műveit a Dokumentától a kaliforniai Fesztiválig. A dachau filmje arról szól, hogy először a falakon kívülit mutatja, aztán a falakon belülit. Föl a barakkokig. A barakkok belseje. Újra kint. Aztán egy hídon át a gázkamrák. És újra a víz. Mindez négy csatornán látható. Az elsőn és a harmadikon ugyanazt látod; jön a teherautó, és nagyjából ugyanaz történik, de nem pontosan egy időben. Egy kicsit olyan, mint a zeném. A második és a negyedik csatornán már a kerítésen belülieket láthatod, hasonló időzítéssel. Aztán mind a négy csatornán bent vagyunk... Tehát absztrakt is, dokumentumfilm is, és narratív is.

Ő és én valami konkrét dologban kezdtünk gondolkodni. Olyan metaforában, *ami a jelenlegi izraeli helyzetre vonatkozik*. Számomra manapság ez a legfontosabb és legszembetűnőbb konfliktus a világban. *Emberként és zsidóként* is foglalkoztat. Ugyanakkor nem szeretek politikailag túl direkt dolgokat csinálni. Nem is csináltam soha. A politikát mindig egy lépés távolságra tartottuk magunktól, és inkább a probléma gyökerével foglalkoztunk.

A mélyre leásva egy emberbe ütközünk:

A neve *Ábrahám*. Vagy *Ibrahim*.

Kiderült, hogy Ábrahám a hagyomány szerint egy olyan helyre van eltemetve, ahol különböző épületeket emeltek a sírja fölé. Ez a pátáriákká barlangja. *Hebron* városában, Izraelben a West Bank-on. Nem kell ecseteljem, hogy Hebron a világon az egyik legveszélyesebb hely. Minden nap lehet róla olvasni az újságban. A harcok, a lázadás nem vélet-

lenül épp ennek a barlangnak a városában tört ki. Él ott egy csoport Kirját Árbában, akik ott szoktak imádkozni. A muzulmánok is bejárnak oda. Ez elvben gyönyörű lenne, de a gyakorlatban szörnyű; meg akarják egymást gyilkolni. A hely túltelített érzélemmel. És mint minden Izraelben: történelem. Ha csak a falakról és az épületekről mutatsz képeket valakinek, már bekapcsolódsz a történelembe.

A barlang nem olyan, amelyet az ember elképzel, hogy egy szikla oldaláról nyílik, és be lehet sétálni. Ez nem ilyen barlang. A régészekről megtudtuk, hogy a középbronzkorban – Ábrahám korában – a barlangokat kővel vésték kőbe, hengerszerűen lefelé, kissé oldalirányba. Makpéla annyit jelent, hogy *hajtott*, vagy *kettős*, és ez sok mindenre utal. Arra is, hogy ott *párok* vannak. *Ábrahám és Sára, Izsák és Rebeka, Jákob és Lea*, valamint a kabbalisták szerint *Ádám és Éva* is ott vannak eltemetve. Van egy olyan hagyomány is, hogy a Makpéla-barlang lemege a sírhoz. *A visszavezető ösvény tart a Paradicsomba.*

A hely árasztja magából a történelmet, titkokat, politikát, háborút, MINDENT. Az ember részévé válik ezeknek a dolgoknak, ha odamegy.

Hebronba eljutni, az valami egészen bizánci. Ha sárga rendszámú izraeli kocsival mész, megdobálnak kővel, úgyhogy műanyag ablakú kocsival kell menni. De jobb a kék rendszámú arab taxi, akkor nem dobálnak meg. De az arab taxival is jó lesz vigyázni, mert esetleg elrabolnak. Ki tudja? Úgyhogy érdemes a Hebronban állomásozó izraeli hadsereget értesíteni. De ha túl feltűnően csinálod, akkor az arab taxisofőr nem fog elvinni és így tovább.

A darab első része: *Ábrahám és Izsák*, a második: *Ábrahám és Ismaél*; a harmadik rész címe: *Ábrahám halála*. Azért, mert a Tórában, amikor Ábrahám meghal, nemcsak Izsák temeti el, hanem Izsák és Ismaél *együtt*. A hagyomány szerint Ismaél bűnbánatot tart, és apjuk szellemében békében találkozik a két testvér, hogy eltemessék. A Tórában az erről szóló mondat igen gazdag a jelenre utaló metaforákban. A probléma Ismaél és Izsák között kezdődött, mivel egyik csodás születéssel lett a szeretett Sára gyermeke. Ismaél pedig Hágár, a rabszolgalány fia, akit Ábrahámnak adtak, mivel Sárának nem lehetett gyereke. Sára rájön, hogy ki lesz az örökös, és ahogy Izsák megszületik, elküldi Ismaélt a sivatagba, ezt Isten jóváhagyja. De Ismaél neve azt jelenti: *Isten meghallja*. Ezt ugyanebből a hagyományból az arabok is nagyon komolyan veszik. Azt mondták neki, hogy *íjlövő* lesz, kezét emel mindenki ellen, azaz harcos lesz. Valóban így is történt. Az arabok az egész világot előzőnlötték karddal; Spanyolországtól Indiáig.

A darab megformálása anyaggyűjtéssel kezdődik. Kamerával, mikrofonnal. Én vagyok a hangosító és a riporter. Sok tudóst, katonát, arabot és izraelit kerestünk fel, történészt, régészt, Talmud- és Biblia-professzort, Korán- és Iszlám-kutatót. Az interjúk mindig ugyanazzal a kérdéssel kezdődnek.

– „Nézze, Ön igen kiváló kutató, bocsássa meg a kérdésemet: *kicsoda Ábrahám?*” Ez a kérdés olyan, mintha Rorschach-tesztet adtunk volna fel az alanyoknak, mert a válaszaikból megismerjük a személyiségüket.

Íme két végletes példa az elhangzott válaszokra: Az első – a neve nem fontos, nagyon vallásos ember – így felelt: *az apám*. És érezni lehetett, hogy ez mennyire a szívéből jött. Sírnival tudtam volna. A másik, egy jól ismert intellektuel, régiségek tudós ismerője – nem árurom el, hogy pontosan kicsoda – azt mondta: – „Ó, egy irodalmi figura”. Szívesen behúztam volna neki egyet. A két szélsőség között megtalálható mindenféle árnyalat. Az arabok válasza rejtőzködőbbek voltak. Tudták, hogy zsidó vagyok, New York-i, sejtették, hogy baloldali, ezért azt mondták, amiről úgy gondolták, hogy azt akarom hallani. Velük elég nehéz volt.

A darabon dolgozva azon kaptuk magunkat, hogy részesei lettünk a helyzetnek. A dokumen-

tumgyűjtés annyit jelentett, hogy résztvevőkké váltunk. A komponálásnak ez a szakasza olyan, mint az evés; táplálkozni az anyaggal. Feltöltődni.

1988 januárját a *Different Trains*-hez készített interjúkkal töltöttem. Amikor végeztem velük, átítatódtam az interjúalanyaim érzéseivel, életével. Mindezek bekerültek a darabba. Most itt vagyok Izraelben, eszem az életeket, a helyzetet, az atmoszférát, a levegőt, a történelmet, tegnap még rosszul is lettem, annyira tömény mindez.

Itt, Izraelben van az origó, a kiindulási pont. Az emberek tényleges hadiállapotban élnek, ennek hosszú vallásháborúba torkolló története van, de nemzeti jellege is. Szerintem *ha lesz világháború, akkor innen fog kiindulni*. Ma ez a környék a világ legveszélyesebb területe. Itt a legvalószínűbb, hogy bekövetkezik a robbanás. Olyan emberek élnek ehhez a vidékhez közel, mint Kadhafí, aki mindig készenlétben áll. Látom hogyan teszik tönkre magukat az emberek a gyűlölködésben. Bár a gazdagság betegsége is elérte Izraelt. Különösen Tel-Avivban érezni az amerikai hatást. Éppen ezért van némi szimpátiám a muzulmánok iránt, akik ellenállnak a Nyugatnak. Sok mindenben nyilván ellenséges vagyok velük szemben, de az szimpatikus, ahogyan megkérdőjelezzik, hogy olyan csodálatos lenne Amerikában élni. A kábítószert, az AIDS és sok más talán azt mondatja velük: lehet, hogy nem is csodálatos elnyugatiasodni, lehet, hogy a régi életformánk nem is olyan rossz. Mindig is érdekelt a „primitív” és a legfejlettebb: a dob és a komputer. Érzem a feszültséget, azt hogy az egyik kultúra sem egészen tökéletes, és a másik sem maga a gonosz. A modernség nem mindenre megoldás. Izrael földje és az egész Közel-Kelet a szenvedélyek játéka színtere. A Nyugat szülőhelye, és ha nem vigyázunk, akkor a Nyugat sírja.

Ahogy Ábrahám sírja: mindenkié lesz.

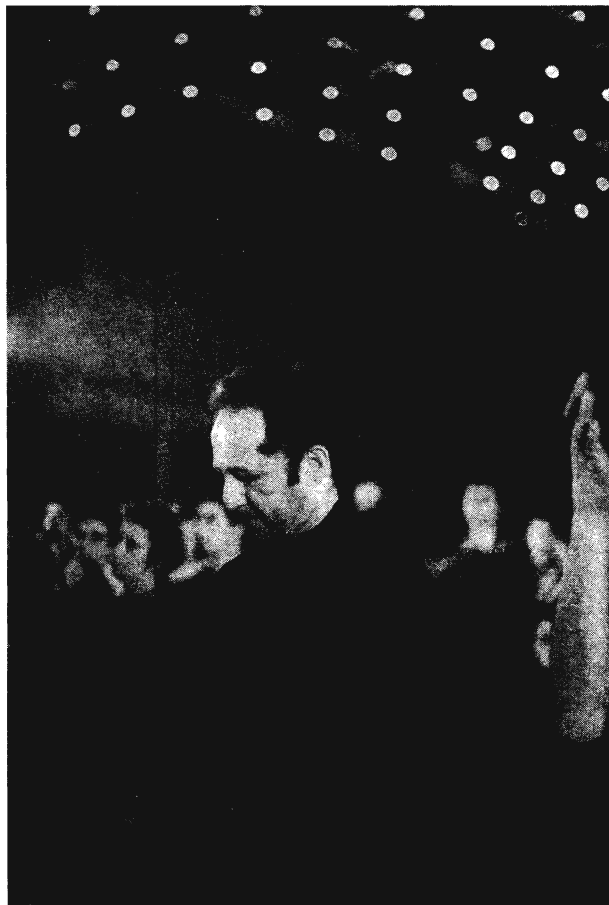
Csak remélem, hogy Isten segítségével még élünk 1992-ben, és létrejön, amiről mesélek. Képeket és szöveget akarunk megjeleníteni. Őt nagy vetítő lesz a közönség fölött. A darab úgy fog kezdődni, hogy valaki – egy zenész – a szövegszerkesztőn gépel. Ül a billentyűk előtt, nem zongora, hanem írógép, vagyis komputer előtt. *Satie* csinálta ezt még előttem, de ebben lesz egy csavar. A *Genezis* könyvét fogja angolul gépelni, a *Sára*, *Ábrahám* és *Hágár* közti konfliktust. Ritmusra fogja gépelni. Van egy komputerprogram, amelynek segítségével szótagokat lehet gépelni, nemcsak betűket. Amikor az angol befejeződik, kezdődik a francia az egyik oldalon és a német a másikon, és az oldalsó képernyőkön *lassan megjelenik az eredeti héber*. Tudom a Haláchából, hogy nem szabad az Isten nevét elektronikusan megjeleníteni.

Ez a kérdés nagyon izgató, mert le kell törölni egy videofelvételt az Isten nevével, mert azt nem

szabad egy darab papírra felírni, angolul például G, kötőjel, D. Csak annyit szabad az ortodoxok szerint, mert egy papírdarabot könnyen eldob az ember, és ez megszenteltségtelenítés, rá van írva az egész név. Azért mondom a *Tehillim*-ben *Él* helyett hogy *Khél*. Mivel koncertteremben lesz a bemutató, bizonytalan sok minden. Nem tudom, kik használják – tehát kód szót használok, nem az igazit. Nyilván hallottál *Rushdie* és *Khomeini* ügyéről. Nos a második részben a *Koránt* akarjuk megjeleníteni. Ugyanazt angol, francia, német és arab nyelven. Szigorúan csak a szöveget.

Egyik reggel verejtékben ébredtem, hogy valaki, amíg ülök Stuttgartban a közönség között, ki tudja miért, fejből. Sok iszlámhívó embert kérdeztem meg, hogy hogyan csináljam? Azt mondták, nincs semmi baj, de ők szunnita muzulmánok, nem siiták. Itt élnek Izraelben, viszonylag mérsékelten. Ki tudja, mit gondol valami örült Iránban? Fogalmam sincs. Úgyhogy az ismert dolgok miatt nagyon körültekintően végig kell gondoljuk, mi lesz a második részben. Ez nem egy elvont történet, benne van az életveszély.

Ebben a darabban sok minden sűrűsödik, amivel azelőtt sohasem kellett szembenéznem. Nem kívánok meghalni, hanem amíg az Isten élnem enged,

KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓI

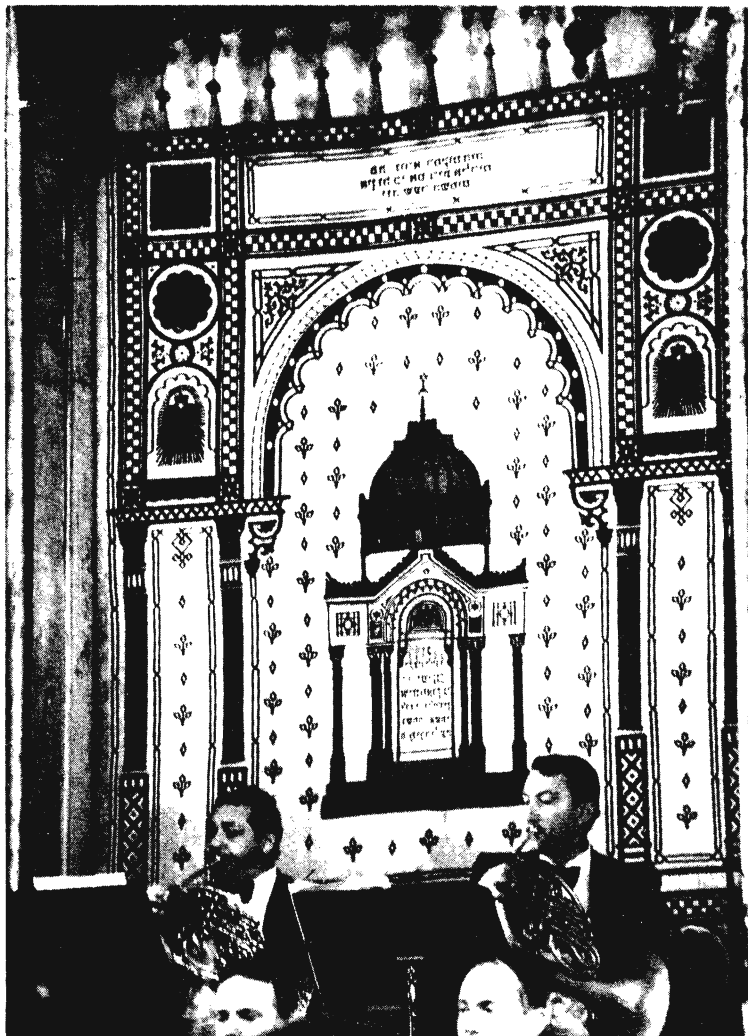
annyit dolgozok, amennyit tudok. Már a munka elején az a darab olyan sok különböző valóságszintet hozott be, mint soha azelőtt. Remélem, jól fog sikerülni.

– *Hol vagy otthon?*

Azon kapom magam, hogy az Izraelről szóló híreket előbb olvasom el, mint a New Yorkról szólókat. Azt hiszem, hogy az amerikai problémák nagy része megegyezik a Római Birodalom bukása problémáival. A szerzés, a birtoklás, az emberek önpusztítása. Ezzel szemben kevés megértést

érzek. Egyre ellenségesebben figyelem a saját országomat. Amikor idejövök Izraelbe, szörnyű problémákat látok, de ezek a problémák igazi problémák, és a megoldásuknak van egy olyan felhangja, hogy az emberiség megpróbálja az igazi Messiást lehozni a földre. Az igazi Messiás az, amit az emberiség a saját érdekében tehet, hogy eljőjön a messiási kor. Hogy békében tudjon élni. Ezt emberi tettekkel lehet elérni. Ha az emberi cselekvés elég jó, akkor az Isten megadja, amire szükségünk van.

KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA

Ébert Tibor

KONCERT

kigyúlnak a hangok
a kürtökben
tódul a dalparázs
a harsonákból
átlyukasztanak hangtűzszögei
a trombitáknak
nagy- és kisdobok ritmuscsomói ütődnek
a házaknak tornyoknak égőn
tűzhang-héjacsóvák
szállnak a folyóra
vörös automobilokként
száguldoz a dallam
a vén rabbinus tudja
koncert ez koncert tűzvész
s elindul közömbösen
lefele a házból
villan a dallam
a cserepekről elé hull sercenve
szakadt plakátok rúzsszalaga
zörög a dal
tódul
szertegurul a hanglobogás
vöröshangyákként gomolyog
megpörkölt meleg aszfalthús
égő visszhang gurguláz a tér
a vén rabbinus ismeri
századok évezredek muzsikája
mondogatja halkán
koncert hangverseny tűzvész
pontosan diagnosztizál
karórájára néz bólint
mozdulata gondolata az idő
Idő
tűzoltók muzsikálnak
a klarinétos őrmester
ahogy fúj mozdony
mozog tolattyúként ádámcsutkája
a banda gyűjtja meggyűjtja a
hangokat
lángbaktériumok harsonáznak
a tizenhatodik harminckettedek
égő géppisztolysorozatok
zene ez Idő az Idő
gyárkéményektől kéményekig
tűzfalakon keresztül
wc bódékon átszítál

pocsolyaárokba hull
héjacsóvaként zuhan a városra
sistergőn kerítésekbe parkokba ajtóba döf
a vén rabbinus mosolyog
mosolya az Idő Idő
tűzoltók muzsikálnak
a tűzoltóparancsnok hallgatja
emlékezik énekel dalol tiszteleg
így úgy
hangszilánkok vöröse dobol
uszályok mellén
forró drótokon
parázsló dalforgácsok
hangszikrák sárkánya repül
a házakon bajuszok kiütések nőnek
rőt lázas részeg skarlátos muzsika
fújják fújják
kar láb koponya koponyahegyek
lefordult szám betű
ez a csinnadrattaüstökös
le nem inti a tamburmajor
a vén rabbinus hallgatja
a hallgatás az Idő Idő
aztán eljártsszák a gyászindulót
a chopin marche macabre-t
a vén rabbinus ismét órájára néz
ez a bizonyosság az Idő Idő
tokba szekrénybe zárják a hangszereket
hangtűzvész násza után
a tűzoltó-diákok közül sokan
harmóniából zeneelméletből vizsgáznak
van aki államvizsgát tesz a tárgyból
jól megtanulták az anyagot
csönd lesz
ez a csönd az Idő Idő
ez a várakozás az Idő Idő
tudja ezt a vén rabbinus
a tűzoltólegénység
emlékezik tűzre tüzekre tűzítéletre
ez az Itélet az Idő Idő
dúdolgatják a dallamokat boldogan
menüettet wiener valcert polkát
próbálgatják bálra majálisra felvonulásra
a tűzoltóparancsnok fityegő rendjelekkel
a mellén köszön a vén rabbinusnak
aki tudja
a tűzoltók nem oltanak tüzeket
a zene láng dal tánc induló
viaszharsona viasztrombita viaszkürt
viaszfuvola viaszklarinét
nem olvad el soha
a vén rabbinus maga az Idő Idő

Rapai Ágnes / KI VAGY?

vagyok vagyok vagyok
szavak pezsegnék mióta
már körülöttem bennem
álmatlan ingerlő halot-
tak mellett virrasztottam
kezüket összekulcsoltam
a hasukon a párnát meg-
igazítottam a fejük alatt
széttártam combomat leré-
szegedtem ó hitvány függet-
lenség ne hagyj el terem-
süink embert képmásunkra ma-
gunkhoz hasonlóvá ők ural-
kodjanak a tenger halai az
ég madarai a háziállatok a
mezei vadak és az összes
csúszómászó fölött szavak
szavak motyogtam szórakozottan
a képzelt szobában recsegő
bútoraim tövében kihajt az or-
gona aranyeső árvácska gyom
napraforgó suszterbogarak
vonulnak az elmosódó háttér
előtt egy hatalmas lúd valahon-
nan a gyerekkorból sziszeg
sziszeg anyám a magasban éne-
kel a levegőre kislányom majd
csillagokat hímezünk ki vagy
te ki vagy

BABILON

Összeolvadna bár ezzel a sok
húron pendülő zenével, furulyázó
csobogással tömérdek ártó
indulaton és szorongó énekem

csak lágyan, mintha óvatos
ujjak szaladnak ékírásos
kőtáblán, sodródniék öntudatlan
valami mesében épült város

főterére, ahol kék falakkal
csengne össze a tekintet, és kék
árnyak visszhangja takarna,

lennék kiűzve, fűzve suttogásra
szavaim, sorsotokra életem,
tudom, hazaélnék.

Labancz Gyula /

ZSÁKBAMACSKA-ÉV

SIMON T. EMLÉKÉRE

Szeretnek, nem szeretnek,
eret vág az eretnek,
vágta rá, akkor még
egy fa kivágásával nem
szögletesítette senki
a földet, ha csak egy
diktátor vagy egy ébenfa-
koporsó nem, s itt volt
még az 56-os zsákba-
macska-év, szegény barátom,
hóna alatt sakktábla
s néhány oldal a Don Juánból
– habzó baba-nyál-haj –
ült, ment a Gellérthegyi
sziklatemplom hűvösébe
s a nyelvével incselkedő
foncsoros szardénia
akár egy sokféle tört
öltözötükör, minden
falat arcát követelte,
lyukas fog, cuppogó
kenyér-szivacs, és traccs,
némul el és villan fel
tekerő botommal a Duna.
Nem láthattam többet soha!

SÍP UTCA

Aztán itt volna még
a történelmi nyár.
Kulcsszó: lábtörlő-
bajusz, ajtófélfán
jel, barna csengő
felkiáltó – ponton
a nyomaték – bévülről
ki tudja mióta ömlik
a gáz, ez megfog; kutya
harap, levélláda-rés-
fogai közt írás:
temetőbe mentem!

Márton László /

SHYLOCK ÉS BÖLCS NÁTHÁN

Ábrándkép és karikatúra,
két papírból-hajtott figura:
saját igazságukat érelik.
Egyszerre nem lehetnek igazak,
de külön-külön érvénytelenek.

A stratfordi színidirektor
meg a wolfenbütteli könyvész
összhangzó jelenéseinek
silány elegyében elbukni –
Függöny.

1988. október

MARC CHAGALL RAJZA

Bakucz József /

HISZEM MIVEL ABSZURD

Hiszem mivel abszurd – mondta Tertullian – ezt mondhatod te
mondhatja ő de az én szám erre nem jár rá szerintem ez nincs
így az abszurd az a világ és az abszurdban az abszurd két ta
gadás ami tudjuk egy állítás szerintem minden logikus az absz
urdban íme lásd átlátszó mellkasomban a tüdőt a hörgőket az
inakat és az idegeket a szövet amiről annyit hőbörögtek a kö
ltők a vért amit ont amit ontani kell a rombolt roncsolt el
rontott sejteket amiket csak gyártok és nem is sejtek amiket
széthordanak a férgek akiket széthordanak a madarak a ragado
zók táplálékai a kondor étele a magasban a Kordillerák az An
dok és a Pireneusok felett
hát nem abszurd és ugyanakkor nem elegáns matematikai le
vezet
éshez hasonlóan logikus minden a lét maga nem nevetségesen
egy
szerű láncolat? foodchain daisy chain keresztel a végén ló
g a finom arany lánc a lét lánc a nyakamban

IGEN NEM TALÁN

Igen
nem
talán

–mondom fejjel lefelé függve az űrben
tetőtől-talpig angyal az
ujságáros törpe a Délipályaudvar előtt
a csonkoncsúszó koldus a Körúton

a mini
szterelnők
a gyerek
a generális
San
Salvadorban
az űrben

és az űrangyal is az űrben
lékelt koponyák agyafúrtak

amíg

Fittipaldi elől száguld Indianapolisban
216 mérföldes sebességgel
és a lazacok belefulladnak az olajba Alaszka
partjai előtt
és az Arax-című örmény vegyeskereskedésben
az özvegy
kifizeti éppen a füge és a lahme junos-csomagját
fejjel
lefelé
függve

In principio: EGY ELVI KÉRDÉS¹

Be-resit bara elohim et has-samayim we-et ha-arec

»-ban-kezdett teremtetten Isten TÁRGY az-ég (többes szám) és-TÁRGY a-föld«

A Héber Biblia első ciklusából, Mózes Öt Könyvéből (Tóra), az első könyv, a Teremtés Könyve (*Genesis*) jól ismert első (I:1) mondata ez. A héber szöveg átírását itt szó és rag szerinti, azzal a szavak és ragok sorrendjét, a magyar nyelv szabályaitól eltekintő, ún. morfémiikus fordítás követi, az eredeti szerkezet érzékeltetése. „TÁRGY” a határozott tárgyeset előjárószócskáját jelöli. Ezt a mondatot szemeltem ki egy fordítási probléma rövid megvitatására. Itt nem is azzal a fogas kérdéssel foglalkozom, hogyan kell egy ilyen ősi kultúrából származó szöveget az olvasó elé tálalni, hanem inkább azzal, hogyan kell viszonyulnunk a már meglévő, hagyomány megszentelte fordításokhoz, amelyek olyan korszakban készültek, amikor a műfordítás általános elvei még nem voltak leszögezve, de amelyek a magyar köztudatban mégis mély gyökeret vertek. Ezek különleges felépítésük, szóhasználatuk és részben morfológiájuk révén a mai ember számára a bibliai stílus mint külön stílusesség sajátos zamatát képviselik.

Forduljunk példamondatunkhoz. Maga a héber szöveg sem zökkenőmentes. Kommentátoroknak már a középkortól fogva feltűnt (pl. a nagy Biblia-magyarozónak, az 1040–1105-ig élt Rasinak), hogy az első szó, a határozói szerepben használt előragos főnév nem tartalmaz névelőt, holott azt az ilyen szerkezetekben el lehetne várni (áttekintésül ld. Orlinsky 1969: 49–52). Ezért a szöveg magánhangzókat és egyéb elemeket jelölő „pontozását”, amelyet a Biblia főleg csupán mássalhangzókat jelölő eredeti írott szövegének lezárása után csak majdnem egy évezreddel később véglegesítettek és iktattak be diakritikus jelek formájában a kéziratokba, a Biblia-magyarozók egy része „kijavította”, emendálta. Eszerint, amint az Jeremiás könyvében (26:1, 27:1, 28:1, 49:34) ténylegesen és cáfolhatatlanul előfordul, az első szót a következő névszóval birtokviszonyban (*status constructus*) állónak fogták fel, amely a nyelvtan szabályai szerint a névelő hiányát indokolttá teszi. Azt a bökkenőt meg, hogy a következő szó ige, azzal oldották meg, hogy névszói elemmé, infinitívussá ala-

kították át. Azaz, *bara* „teremtett” helyett *bero-t* „(meg)teremtés”-t olvastak, amely maga is birtokviszonyban áll az alannal. Nehézkes magyarsággal így hangzana ez: *Istennek az eget és a földet való megteremtése kezdetén*, vagy Komoróczy Géza kevésbé döcögő megfogalmazásában (*Világosság* 13. (1972), 554. oldal): *A kezdetén annak, hogy Elóhim megalkotta az egeket és a földet.*

Nagy árat kellett ezért az emendációért fizetni. Gen. I:1 elveszítette önálló mondat rangját, és *verbum nonfinitum*-os időhatározói mellékmondatá fokozódott le. Kompromisszumos megoldás is kínálkozott, maga Rasi is így képzelte el: az ige megmaradhatott *bara* „teremtett” formájában, és a kapcsolatot azzal a ritkán előforduló szerkezettel azonosították, amelyben névszó igazi igéhez kapcsolódik birtokviszonyban, mint pl. Hóseás I:2 alatt: *techillat dibber-YHWH behosea* „Az úr Hóseáshoz intézett beszédének kezdete” (Károlinál: „A mikor beszélni kezdte az Úr Hóseással”) morfémiikus (szó és rag szerinti) fordításban „kezdetre beszél YHWH [Isten neve, a *tetragrammaton*, amelyet hibásan Jehovának, helyesebben Jahvének ejtenek ki] ban-Hóseás”, azaz a „beszél-nek kezdete”. A mondat azért így is időhatározói mellékmondat. Orlinsky ebből éppenséggel erényt csinál, és még az I:2 verset is határozói mondatnak értelmezi (a szórend teljesen hibás félremagyarázásával), és nála, Rasi szellemében, az első igazi ige az I:3 kezdő szava: *szólt/mondott*. Tehát nagyjából így szólna a Könyv bevezetése²: *Amikor Isten teremteni kezdte az eget és a földet, a föld káosz lévén és míg Isten szelleme a víz (vizek?) felett lebegett³, így szólt az Isten: „Legyen világosság!”*. Ez a túlsúfolt körmondatos szerkezet egyáltalán nem illik bele a bibliai stílusba, a hagyományos értelmezés viszont igen.

De más baj is van az igen birtokviszonyt vonzó nyelvtani képességének feltételezésével. Bár a rokon akkád nyelvből ismert ez a szerkezet, létezése héberben még a hóseási példában is kétséges. A *dibber* alak maga főnév is lehet, ezt az értelmezést valószínűvé teszi az is, hogy a kötőjel és az *e* magánhangzó ezt a szót a YHWH szóval szintén birtokviszonyban, főnévre jellemző formában állónak tünteti fel, azaz „Istennek a Hóseáshoz való szólásának elején”. Így ez a kompromisszumos

megoldás még az ige főnévvé való átalakításánál is gyengébb alapokon nyugszik.

Én azokhoz a kutatókhoz csatlakozom, akik ezt az emendációt elhibázottnak tartják (pl. Cassuto 1944:10, Heidel 1954:92-9). Egyáltalán nem biztos, hogy lehetetlen volt névelőtlen ragos főnév összetételű határozókat képezni héberben (Heidel 1954:92). De ha az lett volna is, miért nem ezt a bajt orvosolták a filológusok azáltal, hogy „helyreállítják” a névelőt: *ba-resit* „-ban-a-kezdet”. Tetejében, a javasolt időhatározói mondatípus, *nonfinitum* és-sel kezdődő mondat utána, nem fordul elő a bibliai héberben, csak *wayhi* „volt” típusú bevezető igékkel. Így helyesebb megtartani a régi, hagyományos olvasatot, amely stilisztikailag is kifogásolhatatlan.

A régi magyar Biblia-fordítások, a héber szöveg és annak görög fordítása (a Septuaginta) többekévébbé való figyelembevételével, elsősorban latinból készültek, a már létező magyar fordítások felhasználásával. Íme a tárgyalt mondat latin fordítása a Szent Jeromos készítette (405-ben befejezett) és a katolikus egyház által hivatalosnak elismert Vulgatából:

IN PRINCIPIO CREAVIT DEUS COELUM ET TERRAM

A latin szöveg, az esetragok a nyelv szerkezetének megfelelő elhelyezésétől eltekintve, teljesen követi a héber mondat szórendjét. A latin mondat szempontjából ez némileg szokatlan, de végül is elfogadható. A legrégebbi máig írásban fennmaradt magyar verzióban (a valóban legelső fordítás dátuma nem ismert, de jóval régebbi lehet, cf. Tarnai 1984), az 1516–19-ben másolt Jordánszky-kódexben, Gen. I:1 szintén pusztán a rágélemek elhelyezésében, no meg a tárgyas ragozás használatában tér el a fentebbiektől. A főbb mondatelemek rendje ugyanaz:

KEZDET BEN TEREMTÉ ISTEN MENNYET ÉS FELDET.

A legismertebb és mindmáig legnépszerűbb fordítás, a Károli (Radics) Gáspár-féle Vizsolyi Biblia (1590)⁴ ezt névelőkkel egészíti ki:

(A) KEZDET BEN TEREMTÉ ISTEN AZ MENNYET ÉS AZ FÖLDET.

Káldi György (1626) a névelőket korszerűbben *a'*-val írja át, máskülönben ugyanúgy hagyja. A későbbi fordítások is mind ezt az irányt fejlesztették tovább, bizonyos módosításokkal, részleges nyelvi korszerűsítésekkel. Ezt hívom itt A-típusnak. A teljességre való törekvés nélkül, hadd említsek meg néhány példát. 1976-ban megjelent fordításában (Szent István Társulat). dr. Gál Ferenc a *kezdetkor* kifejezéssel nyitja a mondatot. A *teremté*

alakot Bloch Móricz (Ballagi Mór) még megtartja 1840-es Budán kiadott szövegében – a többi újabb fordítás a *teremtette* forma mellett szavaz. A névelők idomulnak a nyelvhasználathoz: *a/az* a rákövetkező hang szerint. A *mennyet* szó megmarad az 1975-ös Református Bibliában, másutt *eget* szerepel. Komoróczy *egeket* említi, szerintem ez túlzás. A héber szó „ég”-re *duale tantum*, azaz kettes számban jelentkezik minden értelmi jelentőség nélkül, akárcsak *mayim* „víz”⁵. Ez a héberben belül érdekes jelenség, de nem szükséges a fordításban feltüntetni.

Az A-típus vonalát törte volna meg a magyar nyelv nagy ismerője és tudósa, Verseggy Ferenc 1822-ben, ha Káldi fordításának bírálatával ellátott mintafordításai nem maradtak volna a közönség számára teljesen ismeretlenek, néhány beavatott kivételével. Ezt a helyzetet orvosolná Verseggy könyvének 1987-es újrakiadása Szolnokon, de az alacsony példányszám (400) és a kereskedelmi terjesztés hiánya csökkentette ennek jelentőségét. Verseggy így kezdte meg magyar szövegét:

(B) ELEJÉNTE AZ ISTEN A' MENNYET ÉS A FÖLDET TEREMTETTE.

Kommentárjában a *kezdetben* kifejezést értelmileg nem találja megfelelőnek, és az *elémente* vagy *legelőször* határozószókat ajánlja. Úgy érzi, hogy ebben a szerkezetben az igének kell lezárnia a mondatot. Világosan fogalmazza meg a mai szempontok szerint egyedül elfogadható fordítói módszertani állásfoglalást (§14):

„a mondatot alkotó szavakat ugyanolyan sorrend szerint fordították, ahogy az az idegen nyelvben volt, ez az anyanyelvnek elviselhetetlen, gyakran éppenséggel neveléses eltorzulását, a jelentések megrontását, fonákságát hozta létre.”

Ismeretlensége miatt a Verseggy-féle újítás hatástalan maradt. Két, nem szigorúan vett Bibliafordításnak szánt kötetben jelentek meg azonban, több mint egy évszázaddal Verseggy után, más verziók. Az első ókori keleti legendák gyűjteményének része, Komoróczy Géza fordításában (Trencsényi-Waldapfel 1964:204):

(B) KEZDET BEN ELÓHIM ISTEN AZ EGEKET ÉS A FÖLDET TEREMTETTE.

A Verseggy-Komoróczy-féle megoldásban az alany követi az időhatározót, a tárgy fókuszosan (kiemelt hangsúlyos helyzetben) a mondat végére szorult ige elé kerül. Az utóbbiról később szólok. Ezt B-típusnak hívom.

A második megemlítendő példa pedig a bibliai szöveg erősen átírt, a fiatalok számára könnyen érthetőnek szánt, sok, az eredetiben nem szereplő le-

írás elemmel megtoldott parafrázisból származik. Véletlenül éppen a Gen. I:1 esetében maradt a szerző (de Vries, d.n.:8) meglehetősen közel az eredetihez. Így a holland és a német nyelv közvetítésével Kovács Gábor fordításán keresztül a magyarba átkerült mondat végül is a héber szöveg egyenes ági leszármazottjának tekintendő:

(C) NAGYON-NAGYON RÉGEN TEREMTETTE ISTEN AZ EGET ÉS A FÖLDET.

A C-típusú mondat szórendileg azonos az A-típussal, de szerkezetileg lényegesen különbözik tőle. Az időhatározó itt fókuszba (kiemelt hangsúlyos helyzetbe) került. Erről is lesz még szó lentebb. A legfontosabb észrevétel viszont az, hogy Verseggy már idézett fordítói hitvallásával ellentétben, minden igazi fordításnak szánt szöveg A-típusú, ami Gen. I:1-et illeti. Mind az eredeti héber mondat lineáris szerkezetét folytatja a Vulgatán (és a korábbi Septuagintán) keresztül. Azaz a szórend „tapadó”, azonos a héberrel.

Természetesen a hagyományos Biblia-átültetők sem következetes tükörfordítók, sőt a szöveg legnagyobb részében csak ritkán. A jó nyelvérzék a szórendnek a magyar nyelv kívánalmaihoz való idomításával teremtett sokszor jól olvasható, élvezhető szöveget. Több doktori disszertáció témája lehetne ennek alapos történelmi megvizsgálása: mely fordítások viszonylag szolgálaiabbak ebből a szempontból, ezen belül is milyen messzire mennek el (mert van határ!), mikor és hogyan indul meg a természetes magyar szórend egyre erősebb érvényesülése. A buktató viszont az, hogy ez nem állt be egyenletesen. Az ismertebb mondatok, kifejezések annyira belevésődtek régebbi formájukban a művelt emberek tudatába, hogy ezek ilyen esetekben elveszítették nyelvhelyességi kritikai érzéküket, és a hagyományos, sokszor idézett mondatot elfogadják olyannak, amilyen. Éppen ebből a szempontból, Gen. I:1 az egyik „legelmaradottabb” megkövesült mondat, amely csökönösen ellenáll minden megváltoztatásnak.

Nézzünk még meg egy taláalomra kiszemelt, nem „kitüntetett” mondatot, Gen., XXXII:23 néhány átültetését. Először héberül:

way-yiwwater yaaqob lebaddo

„(és-)maradt Jákob magára (= ő egyedül)

Ez a mondat a bibliai héber általános igével kezdődő, alannal folytatódó szórendjét követi. Lásuk most a magyar megfelelőit, figyelembe véve azt a tényt, hogy a Vulgata azonos, de XXXII:24-gyel jelzett mondatában alany említése nélkül (*re)mansuit solus* található:

- (a) *Csak ennenmaga marada túl elvöl* (Jordánszky-kódex 30.15)
- (b) *Marada annac okáért az Jácob czac egyedül* (Károli, 30.24)
- (c) *Jákob peddig egyedül hátra marada* (Bloch Móricz)
- (d) *És Jákob marada egyedül* (Deutsch Henrik, 1887)
- (e) *És Jákob egyedül maradt* (Hertz-Biblia)
- (f) *Jákob pedig ott maradt egyedül* (Református Biblia)
- (g) *Jákob egyedül maradt odaát* (Gál Ferenc)

Mint látjuk, csak Károli ragaszkodik az igével kezdődő szerkezethez, azt felesleges határozókkal hígítva. A Jordánszky-kódexben (a), az igét megelőző *ennenmaga* értelmezhető alannak is, de valószínűleg inkább határozószó; az alany kimaradt, mint a Vulgatában. A többi fordítás, a héber alapján, visszahozza az eredeti alanyt. Csak (d) vétett a magyar szórend ellen, a hátravetett határozóval. (c) és (e) ezt helyesen előre teszi, míg (f) az *ott* igekötőszerű használatával teszi elfogadhatóvá annak hátulhagyását. Kiderül hát, hogy itt a fordítók majdnem minden esetben a helyes magyar nyelvérzékűl vezérelve találták meg megoldásukat. A mondatvégi határozó (d)-ben és (f)-ben tapadó fordítási jelenség, de (f) ezt sikeresen oldja fel. Csak (b), éppen Károli szövege, marasztalható el teljesen. Megjegyzendő, hogy a fordítóként Károli nevét megadó, manapság közkézen forgó átdolgozott kiadásban ezt a kifogástalan verziót találjuk, szintén 24-es számozás alatt: *Jákob pedig egyedül marada*.

Az igazság kedvéért megemlítendő, hogy maga Verseggy is elmarasztalható saját elvei elleni kihágás vétkében. Így fordította például Gen. I:5 első felét: *És nevezte a' világosságot napnak és a setétséget éjnek*. Ez igazi tapadó fordítás, ellentétben a Református Biblia hűségesebb, ugyanakkor sokkal magyarosabb megoldásával: *És elnevezte Isten a világosságot nappalnak, a sötétséget pedig éjszakának nevezte*. Itt az eredetihez híven az ige megismétlődik. Csak az kifogásolható még, hogy jobb lett volna az alannal kezdeni a mondatot.

Most kerülhet arra a sor, hogy a Gen. I:1 A-típusú fordítását a helyes magyar szórend szempontjából kiértékeljük.

Ha túltesszük magunkat a megszokottság okozta hatáson, világos lesz, hogy hibás mondattal van dolgunk. Természetesen nem tudjuk teljes bizonyossággal állítani, hogy a kifogásolható elemek már Károli idejében is helytelenek voltak. Így például valószínűtlen, hogy a *kezdetben* kifejezés már akkor is kontrasztív értékű volt, azaz akkor használatos, amikor valamely *de később*-féle folytatással egy régebben érvényes, azóta pedig megváltozott

tényállásról számolunk be. Ezt a nem túl súlyos vétséget a Gál-féle fordítás (de a János Evangéliuma elején már nem!) a nyelvhelyességileg kérdéses *kezdetkor* alak használatával küszöböli ki. A Versegly-féle *elejénte* ugyanabban a hibában szenved a mai nyelv szempontjából (*eleinte*), mint *kezdetben*, azaz kontrasztív. Másik javaslata, *legelőszőr*, viszont elfogadható.

Csak röviden érintem a névelő használatának kérdését: *Isten* vagy *az Isten*. Azzal a futó megjegyzéssel érem be, hogy elvben a névelő hiánya személynévre jellemző (ami a Komoróczy-féle *Elóhim* megnevezés szellemével rokon), jelenléte pedig utalhatna méltóságnévre is (pl. *a király*). Azonban az elhatározás nem éles. A névelő teológiailag nem kifogásolható, annak elhagyása sem ateista, sem vallásos szempontból nem jelent állásfoglalást. Én a névelőtlen megoldást tartom szerencsésebbnek. Úgy érzem, a névelős alak beszélt, szinte személyes nyelvi forma, egyéni kommunikáció. Ez a kifejezés jut eszembe: *Áldja meg az Isten!*. Itt megórkori környezetről van szó, Istennek nem az emberhez, hanem az alakulóban levő világhoz való viszonyáról. *Elóhim isten* azért helytelen, mert politeista rendszert sejtet. A pusztá szó *elohim*, a valószínűleg „Létező”-t jelentő *Jahwe*-val ellentétben, nem jelent többet, mint *Isten*.

Felmerülnek azonban jóval komolyabb problémák is! Próbáljuk ki (A) szórendjét más szavakból álló mondaton, a *teremt* ige egy szinonimájának bevezetésével: *Legelőszőr alkotta Michelangelo a Dávid-ot és a Mózes-t*. Ilyen formában a szerkezet nyilvánvalóan nem épkezláb. Ha az első szó helyett valamivel súlyosabb, több információt tartalmazó kifejezést használnánk, mint például *Élete legszebb éveiben . . .*, akkor felfogható lenne ez az írott mondat az időhatározóra eső fókuszos, nyomatékos szerkezetnek (amely esetben az ige nem kapna hangsúlyt): „ekkor volt az, hogy . . .” ilyenfajta megoldást választott Kovács Gábor a (C)-vel jelölt szerkezetben a határozó tartalmának megváltoztatása árán: *Nagyon-nagyon régen . . .* Ez nyelvtanilag elfogadható, de nem hűséges, mást fejez ki. Jelen példánkban az időhatározó jelöltsége a nyomatékos elem rangjára valószínűtlen (bár nem lehetetlen). Ha meg a mondat fókuszatlan (nem tartalmaz nyomatékos elemet), akkor a Michelangelo-példa az illetén szerkezet helytelenségét ékesen kimutatja.

Érzésem szerint az eredeti mondat: Gen. I:1 nem igényel fókuszot. Az időhatározó semmiképp sem szorul kiemelésre. Nem a „mikor”-on van a hangsúly. A Versegly-Komoróczy-féle (B) megoldás a tárgyat emeli ki (az utóbbit idézem): *Kezdetben Elóhim isten az eget és a földet teremtette*. Ezáltal kétségtelenül hibátlan mondatot nyerünk, de kérdéses, hogy indokolt-e a tárgy fókuszja. A fókusz szerepének meghatározása, használatának pontos

körülhatárolása igen kényes feladat. Az mindenestre döntő, hogy több mind irodalmilag kifinomult ízlésű, mind jó nyelvérzékű, de más irányú érdeklődésű barátom körbekérdezése után az az egybehangzó vélemény fogalmazódott meg, hogy ha helyes is a szerkezet önmagában, a szövegösszefüggésben korántsem szerencsés. A fókusz, általában és leegyszerűsítetten megfogalmazva, önmaga szó szerinti tartalmán kívül, minden más ugyanabban a pozícióban elképzelhető elem kizárását is kifejezi, azaz felvetődik a lehetőség, hogy ott más is szerepelhet – és ezt cáfolja meg a fókuszos szerkezet (ld. Hetzron 1982 ennél sokkal részletesebb elemzéssel). Ha a kettős tárgy fókuszos lenne, ez azt jelentené, hogy itt *Isten* az *eg(ek)et és a földet* teremtette, és nem a földiegeket, a cseresznyefát, a rajzszöveget, az ábrázoló geometria tankönyvet vagy bármi mást, ami a teremtés részét képezi. A Bibliában viszont arról van szó, hogy a dolgok, az anyagi létezés elején egyszeriben létrejött az ég és a föld, nem mint minden egyéb helyett választható lehetőség, hanem a földön élő ember szempontjából az ő véges világának két alapeleme, a létezés két első megnyilvánulása.⁶ Következésképpen, a megfelelő szórend az előkészítő jellegű „prezentatív” szerkezet lenne (Hetzron 1975), amely a rákövetkező elmondandók szempontjából a legfigyelemreméltóbb, legmegjegyzendőbb elemet emeli ki, a mondat végére való helyezéssel. Valóban itt ideális megnyilvánulását találjuk a prezentatív szerkezetnek, hiszen a következő mondat az éppen létrejött földről szól, *topic*⁷ formájában említve azt, a későbbi mondatok meg az égről nyújtanak további információt. Így Gen. I:1-ben mégis az a legjobb, ha a tárgy a mondat végén marad. Mi hát akkor zavaró a szerkezetben?

Marad az alany és az ige viszonylagos szórendje és az ige alakja. A helyesbítés . . . *Isten teremtette . . .* még nem orvosolja a hibát. Ilyen mondat is csak akkor gördül simán, ha *Isten* fókuszban van. Márpedig a hívő héberek előtt nem kellett hangsúlyozni, hogy Elohim és nem valaki más teremtette a világot. Isten adott volt, az ég és a föld elsődlegessége a teremtésben képezi a közlés lényegét. A mondat utolsó lényeges javítandó gyenge pontját Komoróczynak éppen az a fordítása küszöböli ki, amely nem a szokásos értelmezést adja vissza, hanem az emendáltat, mégpedig annak szerkezetét feloldva. Ezt a dolgot elején idéztem. Itt Komoróczy meghagyja a tárgyat a mondat végén, ám az igealak igekötős: *megalkotta*.

Vannak a magyarban elsősorban színhelyen való megjelenést (létrejövést, beszerzést) jelentő igék (ld. Szabolcsi 1986), amelyek szokásos előfordulásaikban határozatlan tárggyal önmagunkban, határozott tárggyal a „tényleges igeszemlélet” (Hetzron 1982) kifejezésével, a *meg-igekötővel* használatosak:

A *Tegnap kaptam a könyvet* típus csak mint fókuszos szerkezet működik, mivel a tiszta aspektus-megkülönböztetés semlegesül fókusz után (Hetzron 1982), *Megkaptam egy könyvet* pedig csak különleges esetekben fogadható el, pl. a tárgyat specifikussá tevő mellékmonddal: ... *amelyet tíz éve keresek*.

Itt volt hát a bökkenő! A mi igénk ezen szabályszerűség értelmében itt nem *teremtette*, hanem *megteremtette*.

Mint említettem, nem tudhatjuk, hogy Károli idejében volt-e ilyen szabály. De a múlt században feltétlenül volt. Akkor miért nem vették ezt észre, Verseghy kivételével, a Biblia-fordítók, egészen Komoróczyig? A válasz egyszerű, és már el is hangzott: ismert, sokat idézett mondattal van dolgunk.

Az újabb fordítókat nem lehet a legtöbb bibliai mondat átmagyarítása ügyében ugyanolyan vádakkal elmarasztalni, mint a Gen. I:1 esetében. Erre bizonyíték a fentebb idézett Gen. XXXII:23. Ám a Gen. I:1 és egyéb közismert idézetek hallatán-olvasán, a sok ismétlés eltompította a fordítók nyelvérzékét. Már megszokták a mondatot a maga sokat hallott formájában. Ilyen lélektani jelenséggel akár magunk is kísérletezhetünk. Szerkesszünk egy hibás mondatot (magyarul tanuló idegen szájából ellesni a legegyszerűbb módja), ismételjük el sokszor hangosan. Bizonyos idő után észreveszünk, hogy a mondat tulajdonképpen nem is hangzik olyan rosszul. Hozzászoktunk. Ez a jelenség a terepnyelvész egyik nagy buktatója. Ugyanolyan típusú szerkezetekről tilos az adatközlőt sokáig faggatni, mert az ismételtetés folyamán egyszer csak helytelenül elfogadhatónak minősítheti a hibásat is. Ezzel az önvizsgáló fordítónak is tisztában kell lennie.

Így talán a Biblia-fordítások stilisztikai revízióját itt a túlságosan megszokott, szinte közhellyé vált kifejezéseknél kellene kezdeni. Ez persze óvatosságot igényel. A sok tapadó fordításos és egyéb már nem beszélt normák szerint szerkesztett régi írott mondatok viszonylagos ismertsége műveltebb körökben azoknak jegyeit mint sajátos mondattípust elfogadhatóvá tette. Így a *mondá, mondja vala, mondta vala* igeidők ma is előfordulhatnak – megfelelő hatás elérésére. A bibliai és-sel kezdődő és igével folytatódó stílusutánzat egyik művészi felhasználását Babits Mihály *Jónás könyve* című nagy költeményében találjuk: *S mondta az Úr Jónásnak másodízben*. E mondat külön érdekessége, hogy tulajdonképpen Jónás III:1 majdnem igazi fordításának tekinthető.⁸ Nem találtam nyomát olyan fordításnak, amelyből közvetlenül átvehette ezt a költő. Valószínűleg a maga ízlése szerkesztette

így tapadó fordításnak, a költemény hangulatának hatásos továbbfejlesztésére. Az ilyen szerkezet tehát mint sajátos stíluslehetőség került át a magyar nyelvbe, azt gazdagítja, és kitiltása sajnálatos lenne. Itt azonban teljes szerkezetről van szó, amely a szerző választotta szavakkal, megfelelő hangulatú szövegben, a szerző elbírálása szerint használható. De kérdéses, hogy az átlagos bibliai mondatot szabad-e így visszaadni. A Babits-féle használatban jelölt (vagyis nem semleges) szerkezetekről van szó, amely nem bibliai, hanem bibliai jellegű. A régebbi Biblia-fordításoknak a magyar stílusállományra gyakorolt hatásával számot kell vetnünk, de ugyanakkor megfontolandó, hogy ennek milyen szerepet kell betöltenie magában a Biblia-fordításban.

A Gen. I:1 esete viszont más. Itt nem teljes szerkezet került át a magyarba, hanem csak egy *ad hoc* sajátos, mondattá összeállt szókombináció rögződött meg, amely nem gazdagítja, hanem sérti a magyar szórendi szabályokat. Jobb lenne megszabadulni tőle, és olyanná tenni a mondatot, amilyenek az héberül hangzik az ezen a nyelven jól tudók számára.⁹

Az a kérdés is felvetődik, miként hangzott annak idején a héber Biblia konvencionális elemekkel alaposan megrakott stílusa a korabeli hétköznapi hébert beszélőnek. Erről csak találgatni lehet. Viszont akkor ez volt az írott nyelv, és ahhoz sem fér kétség, hogy a magyar fordításnál is az írott nyelv normáit kell tiszteletben tartanunk. A költői szövegek költőien, az elbeszélő vagy jogi (törvényhozó) jellegű szöveget pedig szintén az elbeszélő, ill. jogi stíluskövetelményeknek megfelelően kell megfogalmazni.

Hadd fejezzem be hát fausti (de az Ószövetségre vonatkoztatott) monológomat egy javaslattal. Hogyan kezdeném én a magyar Biblia-fordítást, ha ennek megvalósítására hivatott lennék, az eredetiben sem szereplő sallangok, fellengzősségek elhagyásával:

Legelőször Isten megteremtette az eget és a földet.

És lőn egy természetes magyar mondat.

IRODALOM

Bottyán János, 1982. *A magyar Biblia évszázadai*. Budapest: A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

Cassuto, Umberto. 1944–49. *Perush al Sefer Bereshit*.

de Vries, Anne. Dátum nélkül. *Fiatalok Bibliája*. Wels: Evangéliumi Iratmisszió.

Heidel, A. 1954. *The Babylonian Genesis, The Story of Creation*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hetzron, Robert. 1975. „The presentative movement, or why the ideal word order is V.S.O.P.”, Li, Charles (szerk.), *Word order and word order change*. Austin: University of Texas Press. 347–388.

Hetzron, Robert. 1982. „Non-applicability as a test for category definitions”, Kiefer, Ferenc (szerk.), *Hungarian general linguistics*. Amsterdam: Benjamins: 131–183.

Orlinsky, Harry M. (szerk.) 1969. *Notes on the new translation of the Torah*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Szabolcsi, Anna. 1986. „From the definiteness effect to lexical integrity”, Abraham-de Rey (szerk.) *Topic, Focus, Configurationality*. Amsterdam: Benjamins. 321–348.

Tarnai, Andor. 1984. *A magyar nyelvet írni kezdik*, Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Trencsényi-Waldapfel, Imre (szerk.) 1964. *Bábel tornya*. Budapest: Móra.

Verseghy, Ferenc. 1822. *Értekezés a Biblia magyar fordításáról (Dissertatio de Versione Hungarica Scripturae Sacrae...)*. Buda (Új kiadás 1987-ben Szolnokon).

JEGYZETEK

1. Eredetileg Keserű Bálint szegedi professzor emlékkönyve számára készült ez a tanulmány, 1986-ban. Mivel a kötet, úgy látszik, nem jelenik meg, itt adom közre munkámat, ugyanúgy Keserű professzor iránti tiszteletem jeléül.

Köszönetet mondok azoknak a kollégáknak, akik segítségemre voltak e dolgozat készítésében: Ács Pál, Horváth Iván, Hubert Gabriella, Kiss Erika, Komoróczy Géza, Ormos István, Raj Tamás, Richard Steiner, Székely Júlia. 1986 őszén előadást tartottam erről a témáról a szegedi katolikus Teológiai Főiskolán, Benyik György paptanár meghívására. A hallgatóság érdeklődése, értékes megjegyzései és dr. Benyikkel való társalgásaim szintén igen stimulálók voltak, nekik is kijár a köszönetem.

2. Annyi engedményt teszek a magyar nyelvnek ebben a nem ajánlott fordításban, hogy az igenevek helyett határozói mellékmondatokat használok, tehát nem: *teremtése kezdetén... lévén a föld... lebegve...*, ugyan *Amikor Isten az ég és a föld teremtésébe fogott egyesíténé a kettőt*.

3. Vagy Orlinszky alternatív értelmezésében: *míg egy Istentől eredő szél seperi végig a vizeken*.

4. A magyar könyvkiadás szégyene, hogy e klasszikus fordítás eredeti szövege csak kisszámú kiváltságosoknak áll rendelkezésére. A Károli nevével fémjelzett általánosan beszerezhető Bibliák mind javított, korszerűsített szöveget tartalmaznak. Az eredeti tudomásom szerint, csak egy kis példányszámú, méregdrága facsimile kiadásban jelent meg, amelynek beszerzéséhez az anyagiak nem-kímélése sem volt elegendő. Jelen tanulmányomat Magyarországon írtam, ahol könyvgyűjtő barátoknál való hálalással sikerült az anyagot összegyűjtenem. A Káldi-féle szintén elérhetetlen fordításhoz és több máséhoz még a Széchényi Könyvtár kézirattárában sem juthattam hozzá, mert éppen renoválás alatt állt.

5. Vö. Orlinsky 1969:52, aki az angolban nemcsak a többes számú *heavens* „mennye” használatát kifogásolja, hanem még a stilsztikailag jelölt *heaven* „menny” szót is megkérdőjelezi, mivel a héber szó csupán annyit jelent, hogy *sky* „ég”.

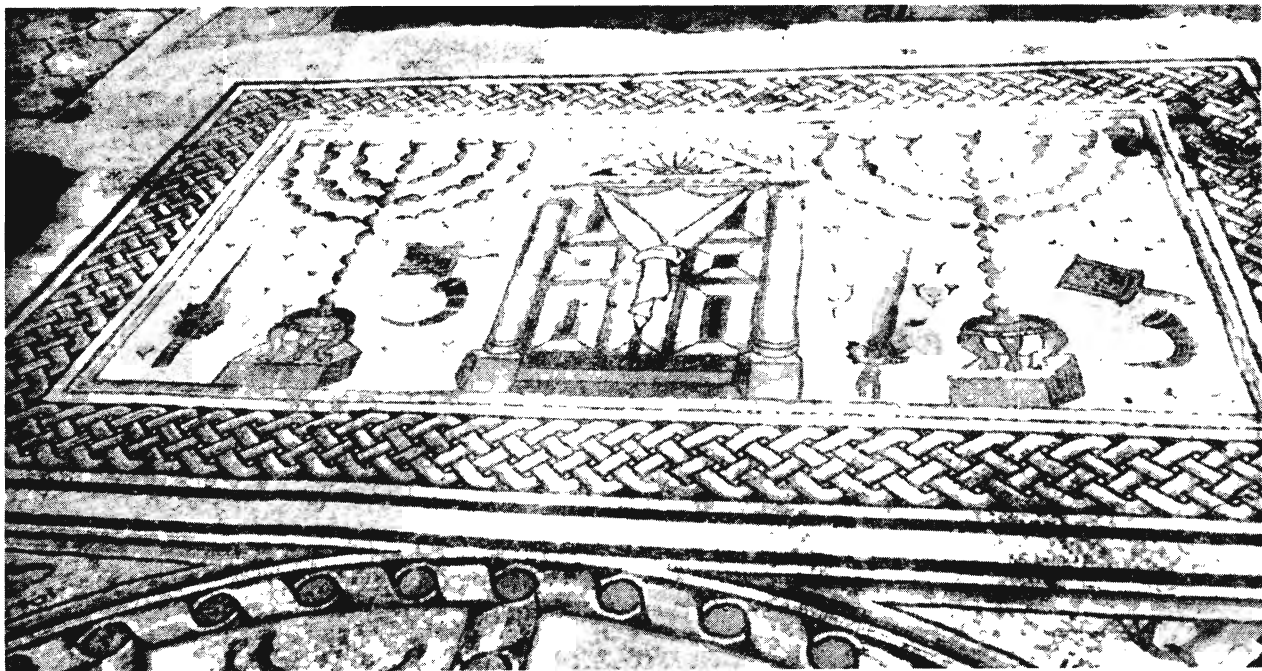
6. Orlinsky (1969:52) még arra is felhívja a figyelmet, hogy „ég és föld” a bibliai frazeológiában minden valószínűséggel a „világmindenség”-et jelentette, és nem két különböző elem kapcsolatát, vö. Exodus 31:17, a szombati munkatiltalom elrendelésének híres szövege: „mert hat nap alatt teremtette Isten az eget és a földet”, ahol a hat nap nyilvánvalóan a teremtés teljességére vonatkozik. Ez ellentétben áll azzal az értelmezéssel, hogy az ég és a föld teremtése volt a kezdet, és az időhatározói mondatértelmezést támogatná: „a világmindenség teremtésének kezdetén”. Azonban hibás volna úgy fogni fel a bibliai szöveget, mintha a kifejezéseket matematikai pontossággal, következetességgel lehetne csak használni. A Biblia majdnem mindenütt költői szöveg, amely megragad stílusával, és csak ott szigorúan pontos, ahol szigorú pontosságra szükség van. Így az „ég és föld” kifejezés jelentheti itt az anyagi világ alapelemeit, míg az Exodusban a világ már tárgyra tagolódott összességére vonatkozik.

7. Ismét egy bonyolult nyelvészeti fogalom! Nagyjából: az, amiről a mondatunk állít valamit, függetlenül annak nyelvtani formájától – régebben lélektani alanyként hívták, mint például a nyelvtani tárgy a következő mondatban: „a karthagóiakat el kell törölni a föld színéről”. Itt az állítás a karthagóiakra vonatkozik.

8. Az eredeti a magyarban nehézkesen visszaadható *És volt az Úr szava kifejezést használja*, ami Károli javított verziójában így hangzik: *És lón az Úrnak szava Jónáshoz másodszer is, mondván*.

9. De mit kezdünk azokkal a hibás magyarságú bibliai idézetekkel, amelyek a művelt köztudatba már átkerültek. Szerintem ezek önálló életet nyertek, és nem kötelezik a Biblia-fordítót. Példa erre egy Shakespeare-idézet: *Frailty, thy name is woman!* (Hamlet, I.2., 146 sor), amely *Hiúság, asszony a neved!* formában (Kazinczy fordítása?) lett szállóigévé. Azt is látni, miért – a nőket hiúsággal, azaz külsejükre való túlzott gondviseléssel lehet ilyen közhellyel vádolni, holott a *hiúság* itt releváns értelme más: „hiúságosság”, az angol alapján „gyengesség, esendőség”. És Arany János itt sem tévedett, amikor, a közhelyet ignorálva, így fordította ezt: *Gyarlóság, asszony a neved!* Gondolattársítással visszatérve a Bibliához: a Prédikátor Könyvének többször ismételt mottója *Hiúságok hiúsága* formában ismeretes. A héber *hebel* szó igazi értelme vagy „hiábavalóság”, azaz a *hiúság* régebbi értelme, vagy „pára”, azaz könnyen elszálló, szilárdságot, maradandóságot nem képező anyag. A ma használt Bibliák többnyire a *hiábavalóság* szóval élnek.

A szállóigévé vált idézetek és a tényleges fordítások külön vállalásának csak egy áldozata lehet, a tréfa: *Először életemben elolvastam a Hamlet-ot. Micsoda szélhámoság! Csupa idézetből áll az egész.*

III. SZÁZADI ZSINAGÓGA MOZAIK PADLÓJA TIBERIASBAN (KÓBÁNYAI JÁNOS FOTÓJA)

FIGYELŐ

VOLENSZKY PAULA MUSTRÁJA

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA AZ
1990. MÁJUS–1990. JÚLIUS KÖZÖTTI IDŐSZAK
ZSIDÓ VONATKOZÁSÚ IRODALMÁBÓL,
SAJTÓJÁBÓL

I. Cikkbibliográfia*

a) Zsidó tudományos feladatok

BÁLINT

Teller Ede a magyar zsidó közösségi iskolához. In: *Magyar Hírlap*, 1990. május 21. 3. p.

BENEDEK PÁL

Előhang egy iskolához. In: *Új Élet*, 1990. 9. sz. 3. p.

Előadás a Rabbiképző kitudásán. (Gergely Judith: Zsidó nők szerepe a gyógyításban. 1990. március 20.) In: *Új Élet*, 1990. 11. st. 6. p.

Emlékezés Ferenczi Sándorra. In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 4. p.

Felvétel az Országos Rabbiképző Intézetbe és az Intézet Tanárképző Szakára. In: *Új Élet*, 1990. 15. sz. 3. p.

A holocaust témája a művészetekben. (Nemzetközi tudományos konferencia a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Művészettudományi Intézetének szervezésében, 1990. augusztus 27–28-án.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. augusztus 9. 7. p.

MAKRA Ildikó

Világi zsidó oktatás. In: *Pesti Hírlap*, 1990. május 17. 7. p.

NAGY Péter Tibor

Reflexiók egy konferenciához. (A zsidókérdésről tartott februári konferencia kapcsán.) In: *Hiány*, 1990. 8. sz. 6–9. p.

Pedagógium 1990–1992. (A zsidóság oktatóinak képzésére felvételi tájékoztató.) In: *Új Élet*, 1990. 10. sz. 4. p.

SCHWEITZER József

Köszöntjük Weisz Mírá professzort. In: *Új Élet*, 1990. 11. sz. 6. p.

„Tanítási gyermekeid.” Tanházak. (A MI-OK Gimnáziumáról.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 21. Melléklet 3. p.

Talmud Tóra beszámoló és bibliaversenyek. In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 3. p.

WYSCHOGRAD, *Michael* professzor előadásai az MTA Judaisztikai kutatócsoportja, az Országos Rabbiképző Intézet és a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület szervezésében 1990. június 20–25-ike között. 1. A mai zsidó teológia. 2. A kereszténység és Mózes törvénye. 3. Martin Buber és a cionizmus.

A Zsidó Nők Nemzetközi Tanácsának 15. kongresszusa. (1990. május 18–24. Jeruzsálem.) In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 4. p.

* A cikkbibliográfia összeállításához nyújtott segítségért köszönet illeti a KSH Könyvtára folyóirattárának munkatársait.

b) Zsidó szervezetek, fórumok, rendezvények

Cserkészavatás a Goldmark teremben. (Kadi-ma.) In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 2. p.

D. I. *Néhány szó egy új szervezetről* (A Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete.) In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 7. p.

D. FELDER Katalin

Bné Akiva – Akiva gyermekei. (Vallásos zsidó fiatalok nemzetközi cionista szervezete.) In: *Új Élet*, 1990. 9. sz. 3. p.

DÉSI János

Védőoltás a sztálinizmus ellen. Az ittenieket mindig zsidózni fogják. (Hasomér Hacair.) In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 5. p.

FÜZESI

A Magyar–Izraeli Baráti Társaság hírei. In: *Új Élet*, 1990. 15. sz. 3. p.

Izraelita szeretetotthont avattak. In: *Magyar Hírlap*, 1990. május 25. 13. p.

KERTÉSZ

A magyar holocaust. Yad Vashém a Rumbach Sebestyén utcában. (Magyar Holocaust Történelmi Emlékbizottság alakult.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 24.

KOZMA Kis Tibor

A „szelíd antiszemitizmus” réme. (A Zsidó Világkongresszus berlini összejöveteléről.) In: *Romániai Magyar Szó*, 1990. május 26. 6. p.

A körzeti elnökök tanácskozása. In: *Új Élet*, 1990. 15. sz. 2. p.

A közgyűlésről. (MIOK 1990. június 10.) In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 4. p.

L. E.

A szarvasi tábor ünnepélyes átadása. (1990. június 18.) In: *Új Élet*, 1990. 15. sz. 1–2. p.

LAZAROVITS Ernő

A Mizrahi alakuló ülése. (Vallásos cionista szervezet.) In: *Új Élet*, 1990. 11. sz. 1–5. p.

Magyar–Izraeli Baráti Társaság alakult Vá-cott. In: *Népszabadság*, 1990. április 9. 9. p.

A megújulás hite. Interjú a tisztességében megerősített dr. Schönér Alfréd főrabbiával. In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 3–4. p.

A Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének felhívása. (A háborús kártérítések ügyében.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 11. 3. p.

NYEMCSOK László

Lauder–Alapítvány Szarvason. (Zsidó Ifjúsági tábor.) In: *Népszabadság*, 1990. július 23. 4. p.

A Szochnut megnyitotta budapesti irodáját. In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 6. p.

Tájékoztató. (A szarvasi táborról.) In: *Új Élet*, 1990. 10. sz. 3. p.

Új épületszámlyat avattak az Amerikai úti

Szeretetkórházban. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 25. 7. p.

V. T.

Avatási ünnepség a Szeretetkórházban. In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 2. p.

A Zsidó Világkongresszus berlini ülése. In: *Népszabadság*, 1990. május 7. 2. p.

Emlékműavatás

ANTALL József

Beszéd a magyar zsidó mártírok emlékművénél. In: *Élet és Irodalom*, 1990. 30. sz. 3. p.

Antall–Bronfman megbeszélések? In: *Vasárnap Hírek*, 1990. július 8. 1. p.

DÉSI János

Az okos szó segíthet. Lapunknak nyilatkozik a New York-i főkantort. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 9.

Az Emmanuel–Alapítvány sajtótájékoztatója. In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 4. p.

Felavatták a zsidó mártírok emlékművét. (1990. július 8-án.) In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 1–3. p.

H. Z.

Nevek az emlékfán. (Az Emmanuel–Alapítvány emlékműve.) In: *Népszabadság*, 1990. július 4. 10. p.

Tizennyolcezer név a faleveleken. A magyar zsidóság örök gyászának mementója. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 9. 3. p.

WAGNER

Mártírelémű a zsinagógánál. Július nyolcadikán avatják. In: *Magyar Hírlap*, 1990. június 21. 3. p.

Tüntetés a szovjet követség előtt 1990. május 3-án

DÉSI

Védjék meg a pogromtól a zsidóságot – követelték a tüntetők a szovjet nagykövetség előtt. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 4. 4. p.

FEJTŐ Ferenc

Sztálinista antiszemitaik. (Levél a frankfurti szervezetnek, mely ellentüntetést szervezett az orosz nacionalista szervezetek által május 5-ére meghirdetett antiszemita pogromokra.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 5. 6. p.

A Raoul Wallenberg Egyesület levele a szovjet nagykövetséghez. In: *Magyar Nemzet*, 1990. április 26. 4. p.

Tüntetés a szovjet követség előtt. (Szervezők: SOS Racisme, Raoul Wallenberg Egyesület,

Magyar Zsidók Kulturális Egyesülete, MI-OK, Zsidó Diákok Magyarországi Szervezete, Bnai Brit Egyesület, FIDESZ) In: *Új Élet*, 1990. 10. p. 4. p.

Tiltakozás a Wallenberg-szobor előtt 1990. május 28-án

Felhívás a Magyar Köztársaság valamennyi pártjához és társadalmi szervezetéhez. (Közzéteszi: a Raoul Wallenberg Egyesület a kisebbségek elleni felerősödött diszkriminációk, erőszakos cselekmények elítélésére.) In: *Beszélő*, 1990. május 26. 19. p.

Göncz és Szabad is ott lesz. In: *Magyar Hírlap*, 1990. május 23. 15. p.

HEGYI Gyula

Órségben. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 31. 5. p.

Jelképes díszörség a Wallenberg-émlékűnél. A társadalom kiválóságai a díszörségben. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 29. 3. p.

JÁSZ László

Gondolatok a Wallenberg-szobornál. In: *Magyar Fórum*, 1990. 22. sz. 2. p.

I. Budapesti nemzetközi zsidó filmfesztivál 1990. május 24–30.

BARNA Imre

Egérjárók. In: *Beszélő*, 1990. június 2. 26. p.

HEGYI Gyula

Milyen film a „zsidó film”? In: Magyar Hírlap, 1990. május 17. 5. p.

KARIZS

Zsidó filmfesztivál. In: *Mai Nap*, 1990. május 16. 15. p.

PÁRKÁNY László

Gyanakvó toborzó. (Vándor Ágnes május 18-iki cikke kapcsán.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. május 25. 2. p.

PÓSA Zoltán

Zsidó filmfesztivál. In: *Pesti Hírlap*, 1990. május 24. 7. p.

SCHIFFER Pál–HEGYI Gyula

Milyen fesztivál a Zsidó Filmfesztivál? In: Magyar Hírlap, 1990. június 1. 15. p.
SZ. Z. L.

Nemzetközi Zsidó Filmfesztivál. In: *Népszava*, 1990. május 23. 6. p.

Szerdától–szerdáig: egy különleges filmfesztivál. In: *Népszabadság*, 1990. május 23. 4. p.

A könyv népe – filmen. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 23. 6. p.

VÁNDOR Ágnes

Mi ez, zsidó filmfesztivál? In: Élet és Irodalom, 1990. május 18. 12. p.

A vetített filmek jegyzéke:

Álom a házról	(R.: Szabó I.)	magyar játékfilm
Apa	(R.: Szabó I.)	magyar játékfilm
David	(R.: L. Hal)	izraeli video
Égő város	(R.: A. Ford)	izraeli játékfilm
Exodus I–II.	(R.: O. Pre-minger)	amerikai játékfilm
Éva A-5116	(R.: Nádasdy L.)	magyar játékfilm

Finzi-Contini- (R.: De Sica) olasz játékfilm
ék kertje

Gettó (R. Oláh G.) magyar rövidfilm

Gólem (R.: Wegener) német némafilm

Hajnal (R.: Jancsó M.) francia–izraeli játékfilm

Hazudós Jakab (R.: F. Beyer) NDK játékfilm

Hegedús a ház-tetön I–II. (R.: N. Jenson) amerikai játékfilm

Jelenlét I–III. (R.: Jancsó M.) magyar rövidfilm

Komisszár (R.: Aszkaldov) szovjet játékfilm

Művészet élni (R.: Jungwald –Hilkevics) szovjet játékfilm

Dybuk klasszikus lengyel–jiddis film

Litvánok Párizsban (R.: J. Fansten) francia játékfilm

Názáreti Jézus (R.: Zefirelli) olasz–angol játékfilm

Nyárvégi dalok (R.: R. Shorr) izraeli játékfilm

Por és hamu (R.: Orna Ben –Dor Niv) izraeli dokumentumfilm

Rubinstein emlékezete amerikai dokumentumfilm

Shoah I–IV. (R.: C. Lanzman) francia dokumentumfilm

Sivatagi nemzedék (R.: Halmy Gy.) magyar játékfilm

Sötétség és köd (R.: A. Resnais) francia rövidfilm

Társasutazás (R.: Gazdag Gy.) magyar dokumentumfilm

Tűnő árnyak angol video

Verzió (R.: Erdély M.) magyar játékfilm

Yentl (R.: B. Streisand) amerikai játékfilm

Vándorkiállítás a Néprajzi Múzeumban 1990. június 1.–július 1.

B. Gy.

Auschwitz–Merénylet az emberiség ellen. Ország–Világ, 1990. 27. sz. 8. p.

–czki–

Auschwitz eljött Budapestre. In: *Beszélő*, 1990. 25. sz. 29. p.

LÓCSEY Gabriella

Röhr Éva bőröndje. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 16. 10. p.

V. T.

Auschwitz – merénylet az emberiség ellen. Az Auschwitz Emlékmúzeum és a Nemzetközi Auschwitz Bizottság vándorkiállítása a Néprajzi Múzeumban. In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 5. p.

MUNKÁCSY Éva

Jiddis hangverseny. In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 7.

SCHWEITZER József

A Wiener–Alapítvány kántor művészei Szegeden. In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 5. p.

c) Tanulmányok, dokumentumok

Apor Vilmos Serédi Jusztinián bíboros hercegprímáshoz szóló levelének részletei a zsidók deportálása ügyében. In: *Műhely*, 1990. 2. sz. 26. p.

BARABÁS Tamás

Egy békebeli „antiszemita”. (Herczeg Ferenc) In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 15. 2. p.

BODOR Ferenc

Galícia. In: *Élet és Irodalom*, 1990. augusztus 3. 4. p.

DEÁK István

A felfoghatatlan Holocaust. In: *Buksz*, 1990. 2. sz. 205–215. p.

ÉLÍÁS József

Talán kulcs a Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez . . . In: *MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítője*, 2. sz.

FITOS Vilmos

A Magyar Közösség végnapjai. In: *Hunnia Füzetek*, 1990. 7. sz. 5–20. p.

FRIEDMAN, Michael

Ne csinálj magadnak faragott képet. Az izraeli film húsz éve. In: *Filmvilág*, 1990. 5. sz. 30–32. p.

GERGELY Jenő

Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 18. 4. p.

GORONDY–NOVÁK Sándor

Földreform, zsidókérdés, külpolitika. Adalékok Teleki Pál politikusi arcképehez. In: *Kortárs*, 1990. 7. sz. 92–102. p.

GYURKOVICS Tibor

Hányadik parancsolat az ötödik parancsolat. In: *Új Idő*, 1990. 4. sz. 36–38. p.

HERTZBERG, Arthúr

Összhang és külső nyomás: A zsidó identitás történeti távlatban. In: *MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadv.*, 1. sz. 1990. 16. p.

HIGHAM, John

A be nem olvasztó tégely. (Zsidóság Amerikában.) In: *Világosság*, 1990. 6. sz. 476–477. p.

KASPI, André

Az etnikum és a politika. (Zsidók Amerikában.) In: *Zsidók Amerikában*, 1990. 6. sz. 465–475. p.

KERTÉSZ Imre

Táborok maradandósága. In: *Holmi*, 1990. 5. sz. 471–476. p.

KOLTAI Ágnes

Exodustól Exodusig. Az izraeli film a nyolcvanas években. In: *Filmvilág*, 1990. 5. sz. 33–35. p.

LACZKÓ András

Hittel teli vallomás. Simon István: *Buchenwaldi rapszódia.* In: *Napjaink*, 1990. 4. sz. 28–29. p.

LITVÁN György

Kollektív elfojtás – totális rendszerek. In: *Thalassa*, 1990. 1. sz.

NÁDAS Péter

Hetedik levél. Esszé. (Gregor von Razzori: Egy antiszemita feljegyzései című, 1979-ben az NSZK-ban megjelent könyve kapcsán.) In: *Magyar Napló*, 1990. 18. sz. 3. p.

NYIRI Tamás

Antiszemizmus és antijudaizmus. In: *Világosság*, 1990. 5. sz. 345–353. p.

PELLE János

„Gyilkos zsidók”? (Vérvád 1948-ban Szeg-

váron.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 8. 16. p.

PELLE János

Sarokba szorítva. Zsidó alternatívák 1945 után, három dokumentum tükrében. In: *Világosság*, 1990. 5. sz. 354–360. p.

PELLE János

Az utolsó vérvád. Előszó egy készülő könyvhöz. (Mátészalka 1957.) In: *Szombat*, 1990. 5. sz.

S. NAGY Katalin

Voltak ünnepek? Kulturális identitás az 1945 után született zsidó nemzedéknél. In: *Valóság*, 1990. 6. sz. 96–106. p.

SÁNDOR Iván

„Történet Auschwitzban, és történik bárhol, ahol megtörténhet.” Mészöly Miklós két leveléhez. Esszé In: *Életünk*, 1990. 4. sz. 332–337. p.

SCHLETT István

Tradíciók, modellek és körülmények. A politikai tagoltság determinánsai Magyarországon. In: *Világosság*, 1990. 6. sz. 401–409. p.

SÜKÖSD Mihály

Carlos, a világnézeti gyilkos 1–4. In: *Népszabadság*, 1990. július 2–5.

TATÁR György

Fogság és déjã vu. (Elhangzott az MTA Judaisztikai Kutatócsoport *Ki a zsidó?* című szemináriumán.) In: *2000*, 1990. június 11–15. p.

d) Viták

Csurka-vita

CSURKA István

Néhány szó a verbalizmusról. In: *Népszabadság*, 1990. augusztus 9. 7. p.

Egy Csurka-levél 1987-ből. (Vásárhelyi Miklóshoz, a lakitelki találkozó előtt.) Közzéteszi és bevezeti: Kenedi János. In: *Népszabadság*, 1990. május 11. 6. p.

GÁL Zsuzsa

A sajtót annyira lehet fegyelmezni, amennyire az újságírók eltűrik. (Interjú Konrád Györgyvel, a Nemzetközi PEN Klub elnökével. In: *Népszabadság*, 1990. július

KARSAILászló

Csurka István és a politikai gölyalábak. In: *Népszabadság*, 1990. augusztus 8. 7. p.

KÉRESZTY András

Nevetni Csurkával. In: *Népszabadság*, 1990. augusztus 10. 7. p.

KONRÁD György

Ki beszél a szavak értelméről? In: *Népszabadság*, 1990. augusztus 11. 7. p.

LENGYEL László

Vissza a harmincas évekhez? In: *Magyar Hírlap*, 1990. augusztus 11. 4. p.

THURZÓ

A képviselő újabb magánvéleménye. In: *Élet és Irodalom*, 1990. augusztus 10. 9. p.

Mi volt a rosszabb? A koncentrációs táborok, vagy a szovjet légerek? Hozzászólások a Panoráma 1990. április 3-iki adásához. In: *Kapu*, 1990. június, 52–56. p.

ADLER Dezső: *Látnia kellett volna a temetetlen hullák sokaságát?*

BEDNÁTOVA, Martha: *Dachau – mint szanatórium?*

GONDA Dániel: *Nincs különbség a hitleri és a sztálini fasizmus között.*

HORVÁTH Endréné: *Mindenkit elvittek, nem volt kihez visszajönni.*

SALAMON-RÁCZ Tamásné: *A nyilatkozat megbocsátható a riportalany műveltségi szintje miatt.*

SCHWEITZER József: *A szenvedés tisztelettel parancsol.*

Nemzetiségi vita

BALASKÓ Jenő

Milyen fajta vagy? In: *Ring*, 1990. 17. sz. 3. p. B. B. A.

Élnek itt lengyelek, örmények, görögök is... *Nemzetiség-e a zsidóság?* In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 19. 3. p.

GADÓ György

Hol az erőszak? In: *Magyar Napló*, 1990. 30. sz. 6. p.

KŐBÁNYAI János

Nemzetiségi biznisz. In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 22. p.

LÁNGER Péter

IDÉZetek Claude Lévi-Strauss: Gondolatok a szabadságról című írásából. In: *Kapu*, 1990. május, 44–45. p.

LÁNGER Péter

Interjú László Károllyal. Kisebbség – többség? In: *Kapu*, 1990. 5. sz. 44–46. p.

LÁNG Éva

Egyszerűen magyarok. Nyílt levél az Országgyűléshez a zsidóság etnikummá nyilvánítása ellen. In: *Vasárnapi Hírek*, 1990. június 17. 3. p.

LÁSZLÓ Károly

Mi a zsidó? A *Tóparti látomás* c. könyv Bázelen élő szerzője aláírást gyűjtött külföldön élő neves személyiségek között a zsidóság nemzetiséggé nyilvánítása ellen.

Az eddigi aláírók névjegyzéke

Soros György, New York City

Thurn-Taxis hercegné, szül. Schönburg-Glauchau Glória grófnő

Schönburg-Glauchau grófné, szül. Széchenyi Beatrix grófnő

Lobkowicz hercegné, szül. Széchenyi Zsuzsanna grófnő, piackutató

gróf Schönburg-Glauchau, Alexander, újságíró

Kosztolány, András

Prof. dr. Fenkart, Rofl, csillagász

gróf Esterházy Pál és Kriszta

Kochanovszky Henriette

dr. gróf Klebelsberg Alán szemorvos és felesége

dr. báró Buttler János szanszkritológus-nyelvész

Bartha Miklós műkereskedő

Mrs. Wait, szül. Juliet Löwenheim

dr. Rippmann, Peter, újságíró

Christo, művész

D. Rosenkranz nagyiparos és felesége

Mirandi-Pagano, Kitty és Paul, műgyűjtők

Boari, Herta

Grützke, Johannes, művész

báró Sardagna János és felesége, szül. Bartha Katalin

dr. Erődi-Harrach Vilmos nyug. diplomata

Bachmann, Guido, író

Tinguely, Jean, művész

dr. Hollmann, Hans, rendező

Solf, Reinhild, színművésznő

dr. Schär, Jörg, ideggyógyász

dr. Saner, Hans, filozófus

Euler, Ursula, tanárnő

Flickné, szül. Schönburg-Glauchau Maya grófnő

dr. Kutter, Markus, újságíró

Liebermann, Gioconda, író

Poppe, Siegfried és Gesche, műgyűjtők

Siebold, Yvonne, gyárigazgató

Prof. Perutz, Max-Ferdinand, Nobel-díjas biokémikus

dr. Bruckhardt, Alphons, gazdasági szakértő, jogász

Haerter, René, építész

dr. Bartha György művészeti szakértő

Jenny, Mathias, író és könyvkiadó

Lobkowicz, Antoine herceg, művészeti szakértő

Zahn, Peter, jogász és felesége, szül. Burckhardt Marie-Louise

dr. gróf Zichy János, a természettudományok doktora, ETH és felesége, szül. Bolza Johanna grófnő

Baier, Alexander, újságíró, művelődésügyi szakértő és múzeumigazgató

Littmann, Klaus, képerkeskedő

Lobkowicz, Otakar herceg

Hundertwassar, Friedensreich, művész

Madame E. R. Renaud

Matti, René, újságíró

Odermatt, Markus, body-guard

Wirmitzer, Angela, könyvkereskedő

Szendrói Török Imre, író

dr. Schützem, Richard, ügyvéd

Brockstedt, Hans, képerkeskedő

Fried, Amelie, tv-szerkesztő

Baththyány Bálint

La Roche, Judit

Fürstenberg hercegné, szül. Lippe-Weissenfeld Theresa hercegnő

Prof. von Salis, Jean R., történész

Geiger, Ludwig, műkereskedő

Bendelin, Klaus, kereskedő

dr. Bendelin-Janssen, Karin, orvos

Wait, Tatiana, joghallgató

Wait, Suzanne, orvostanhallgató

Wagner, Eva

Berger, Katharina, lelkész felesége

Riess, Curt, író

Riggenbach, H.

dr. Thalberg, Kurt, ügyvéd

Krauthammer, Robert, könyvkereskedő

Bilkei-Pap Lajos nyug. igazgató és felesége

Roberty, Mario, ügyvéd

Prof. Liebermann, Rolf, dr. h. c.

Vida, Helene, újságíró

Ploog, Jürgen, író

dr. Schégl István, művészettörténész

Jánossy Árpád, nyug. tűzértiszt

dr. Varga-Schultheiss Ferenc Gy., fogorvos

Bánsághyné, szül. Sardagna Maya bárónő

von Sydow-Zirkwitz, Heinrich, könyvkiadó és műkereskedő

Prof. Immendorff, Jörg, művész

Fawer, Martin, művészettörténeti főiskolai

hallgató

Prof. Lukács János, történész, Phoenixville, Pennsylvania
Nobe, Claude, a montreux-i dzsesszfesztivál igazgatója
Bedő András piackutató
Hertelendy Katalin agrármérnök
Hertelendy György, államtudományi doktor
Lévy, Thomas, képerkeskedő
Morgenthaler, Niklaus, építész, BSA ADPSR
dr. Billeter, Erika, múzeumigazgató
Weber-Arnold, Marina
Knecht, Fred-Engelbert, festőművész
Fleiss, Marcel, műkereskedő
Boroviczény Károly-György dr. med., hematológus-szakorvos és felesége
Günter Grass író
gróf Westerhold Egon és felesége, Goethe Intézet, Budapest
In: *Kapu*, 1990. május 42–43. p.

MELCZER Tibor
A negyedik zsidótörvény. In: *Magyar Napló*, 1990. 25. sz. 16. p.

Nyílt levél az Országgyűléshez. (Budapesti értelmiségiek tiltakozása a nemzetiségi lét ellen.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 16. 3. p.

RÉVÉSZ Sándor
A „francia” nem létezik. In: *Beszélő*, 1990. május 19. 10–11. p.

RÓZSA T. Endre
Nemzetiségi biznisz? In: *Élet és irodalom*, 1990. 30. sz. 4. p.

SEIFERT Gézáné
Magyarországon magyar zsidó. In: *Kapu*, 1990. 7–8. sz. 76. p.

SZURDI András
Kinek biznisz? In: *Élet és Irodalom*, 1990. augusztus 3. 2. p.

TIMÁR György
Nem vagyok nemzetiségi. In: *Magyar Napló*, 1990. 27. sz. 2. p.

ZOLNAY János
Nép-nemzeti gerinc és kultúrmeftsztók. In: *Híány*, 1990. 12. sz. 8–12. p.

A zsidóság nem nemzetiség. (Kiegészítő lista László Károly bázei tiltakozásának támogatóiról.) In: *Kapu*, 1990. 7–8. sz. 76–77. p.

Reagálások V. Domokos György április 29-iki Népszabadságban megjelent Kisebbség és zsarnokság című cikkére

BÁN Ervin
Röviden és racionálisabban. In: *Népszabadság*, 1990. május 26. 29. p.

BARABÁS Tamás
Ne számoljuk meg a zenekar tagjait! In: *Népszabadság*, 1990. május 5. 17. p.

BIZÁM György
Nyolcvanfilléres antiszemita. In: *Népszabadság*, 1990. május 19. 19. p.

ESTERHÁZY Péter
Hogyan legyünk kevésbé magyarok? – ká-európai félelemgyakorlat. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 3. 6. p.

GADÓ György
A meggyilkoltak zsarnoksága. In: *Népszabadság*, 1990. május 12. 24. p.

GYERTYÁN Ervin
Mindig nemzetellenes. In: *Népszabadság*, 1990. június 9. 23. p.

GYÖRGY Péter
Numerus clausus. In: *Népszabadság*, 1990. május 3. 9. p.

HANÁK Katalin
Levélfele V. Domokos Györgynek. In: *Népszabadság*, 1990. május 5. 17. p.

KAKAS Éva
Nem a fajtája. In: *Népszabadság*, 1990. június 2. 21. p.

LENGYEL László
„Jobb volna menni már Tasmániába.” In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 11. 4. p.

Nyílt levél az Országgyűléshez. (MIOK). In: *Új Élet*, 1990. 10. sz. 1. p.

RÓZSA T. Endre
A történelmi fejfájás. In: *Népszabadság*, 1990. május 12. 24. p.

SZABÓ Miklós
A kárhóztok összeesküvése. In: *Népszabadság*, 1990. május 26. 29. p.

SZABÓ Sándor
Alkalmatlan elit kellene. In: *Népszabadság*, 1990. május 19. 19. p.

SZÁSZTÓTH Sándor
Sábeszdekli. In: *Népszabadság*, május 26. 29. p.

TIMÁR György
Miért tartanak számon? In: *Népszabadság*, 1990. június 2. 21. p.

VÁRADI Júlia
Antiszemizmus kezdőknek. Ártatlan gyűlölködők. Interjú Dr. Györgyi Kálmánnal és dr. Sajó Andrásal. In: *168 óra* 1990. 18. sz. 26–27. p.

VARGA László
Történelmietlen fejenállás. In: *Népszabadság*, 1990. május 19. 19. p.

V. DOMOKOS György
A többség zsarnoksága. (Vitazáró.) In: *Népszabadság*, 1990. június 9. 22. p.

VARGA Domokos
Történelmi lecké fiúknak (és magunknak) In: *Népszabadság*, 1990. június 9. 22. p.

VÖLGYES Iván
Antiszemizmus – ma. In: *Népszabadság*, 1990. április 29. 29. p.

e) Hétköznapi antiszemizmus

Antiszemita ámokfutó Auklandban. In: *Esti Hírlap*, 1990. július 16. 8. p.

BARABÁS Tamás
(Olvasói levél Kútasi Kovács Lajosról.) In: *Magyarország*, 1990. 30. sz. 31. p. Előzmény: *Magyarország* 28. sz. 31. p.

BÄCHER Iván
Itt az ideje. (Aba Novák Vilmos 1940-ben az Imrédy kormányról festett freskójának „újraélesztése” a székesfehérvári tanács döntése szerint.) In: *Magyarország* 1990. 30. sz. 3. p.

Eljárás a Hitler-könyv terjesztői ellen. Nyugaton betiltották, Győrben reklámozzák. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 22. 6. p.

F. É.
Mit ajánlanak Győrben? (Nyugat-Németor-

szágban megjelent, szélsőségesen fasiszta, a holocaustot tagadó könyveket.) In: *Magyar Hírlap*, 1990. június 20. 4. p.

A fasizmus margójára. (Győri könyvterjesztés ügye.) In: *Pesti Hírlap*, 1990. június 15. 1. p.

Horogkereszt. In: *Magyar Hírlap*, 1990. április 27. 13. p.

SOPRONI H. Lajos
A nemzetbiztonságiak vizsgálják az újfasiszta könyv rendelését. Jelentkezett a fiókbérlő. In: *Magyar Hírlap*, 1990. június 16. 3. p.

Sírgyalázások

B. B. A.
Örök nyugalmat. (Óbudai sírgyalázások.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 22. 5. p.

Franciaországot feldúlta az antiszemita merénylet. Gyászszünet a párizsi törvényhozásban. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 12. 1. p.

GAZDAG István
Sírgyalázások után. (Le Pen a támadások tüzeiben.) In: *Magyarország*, 1990. 20. sz. 6. p.

GAZDAG István
Sírgyalázások után. (Le Pen a támadások tüzeiben.) In: *Magyarország*, 1990. 20. sz. 6. p.

A halottak sincsenek biztonságban. (III. kerületi temető.) In: *Esti Hírlap*, 1990. május 21. 1. p.

MAKAI György
„Mindannyian zsidók vagyunk.” Carpentras tanulságai. In: *Ország – Világ*, 1990. 21. sz. 6–7. p.

Nyílt levél Párizsba. (A Magyar Rabbikar, a MZSKE, a Magyar Cionista Szövetség levele az antiszemita megnyilvánulások miatt a francia főrabbihoz.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 16. 6. p.

P. S.
Sírgyalázókat keres a rendőrség Óbudán. In: *Magyar Hírlap*, 1990. május 21. 3. p.

Sírgyalázás. (Brecht sírjának meggyalázása Belinben.) In: *Új Szó*, 1990. május 7. 6. p.

Sírgyalázás Balatonfüreden. In: *Népszava*, 1990. május 22. 1. p.

Sírgyalázás Sopronban. (Május 20-án, a Tómalom utcai temetőben.) In: *Esti Hírlap*, 1990. május 23. 8. p.

Sírgyalázás Sopronban is. In: *Népszabadság*, 1990. május 22. 5. p.

Tizenhárom feldúlt nyughely. – Sírgyalázók Óbudán. In: *Mai Nap*, 1990. május 20. 1. p.

Újabb antiszemita támadások. (Franciaország, Nápoly, Új-Zéland.) In: *Népszava*, 1990. május 17. 2. p.

VIRÁG László
Sírgyalázás a zsidótemetőben. (Tiszafüred.) In: *Reform*, 1990. 24. sz. 13. p.

Vélemények, viták az antiszemizmusról

BARABÁS Tamás
Politikai divatok. In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 5. p.

BOROS István
Félelem. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 7. 1. p.

Bizonyágtétel a reménységről. A (Református) Zsinat Nyilatkozata az egyházak és a zsidóság kapcsolatáról. (június 11–12) In: *Reformátusok Lapja*, 1990. 26. sz. 1, 4. p.

GADÓ György

Nehéz dönteni. (Reagálás a Szent Korona c. lap május 16-iki, „Pozsgay, az antiszemita” című cikkére.) In: *Beszélő*, 1990. 22. sz. 2. p.

GOMBÁR Csaba
Szabad – nem kötelező. (Antiszemita nézeteket nyilvánosságra hozni.) In: *Heti Világgazdaság*, 1990. 21. p. 66–67. p.

Göncz Árpád Bronsfnannal tárgyalt. In: *Magyar Hírlap*, 1990. május 16. 1, 4. p.

KENESSEI András
„... akkor én zenei kultúrbugri vagyok.” Kocsis Zoltán a kultúra-demokratúráról. In: *Magyar Hírlap*, 1990. július 27.

KIRÁLYFALVI József

Az antiszemitizmust csak az őszinteség törheti szét. In: *Szent Korona*, 1990. 1. sz.

KÓRÓSSIP József
Gyűlölni kell. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 31. 6. p.

LAZAROVITS Ernő
Nem hallgathatók tovább. In: *Új Élet*, 1990. 10. sz. 5. p.

LÁSZLÓ György
Mindenkinek vannak történetei. In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 15.

Meg kell akadályozni az antiszemita, rasszista gyűlöletkeltés terjedését. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 14. 3. p.

Pozsgay, az antiszemita. In: *Szent Korona*, 1990. május 16.

PELLE János
Hess! In: *Élet és Irodalom*, 1990. május 11. 9. p.

REMÉNYI Gyenes István
Herczeg Ferenc nyilatkozata. (Fényszóró, 1945. nov. 14.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. július 6.

REMÉNYI Gyenes István
Rögtönzött névsor. In: *Élet és Irodalom*, 1990. 22. sz. 2. p.

TALLÓS Emil
Nazi San. (Kinek jó ez?) In: *Élet és Irodalom*, 1990. május 25. 2. p.

TALLÓS Emil
Tömlöcbe velem? In: *Élet és Irodalom*, 1990. július 6. 2. p.

UZSOKY Borbála
Hozzászólás Királyfalvi József „Az antiszemitizmust csak az őszinteség törheti szét” (Szent Korona) című cikkéhez. In: *Kapu*, 1990. 7–8. sz. 7–8. p.

Vélemények az antiszemitizmusról. In: *Kritika*, 1990. 4. sz. 4–13. p. In: ARADI Péter: „Bűnbaknak a kisebbség mindig nagyon jó.” Beszélgetés Leipold Péterrel, a Neue Zeitung főszerkesztőjével. 11–13. p. EMBER Mária: *Megpróbálva lélni a gyökerekig.* 10–11. p. LUDASSY Mária: „Zsidó- szabadkőműves összeesküvés...” 7–9. p.

SARTRE, Jean-Paul: *Vádirat az antiszemitizmus ellen.* 4–6. p.

Vélemények az antiszemitizmusról. In: *Kritika*, 1990. 5. sz. 27–37. p. In: ARADI Péter: *Aki megtalálta Klaus Barbie-t.* Beszélgetés Serge Klarsfeld francia ügyvéddel. 28–31. p.

ARADI Péter–HAYNAL Kornél: *Válasz: a zsidó állam.* Beszélgetés Eliezer Evannel, a Jewish Agency budapesti irodájának vezetőjével. 36. p. ARENDT, Hannah: *A korai antiszemitizmus.* (Ford. Braun Róbert.) 36. p. KARSZAI László: *Történetesek vitái a Holocaustról.* 31–34. p. A Magyar Rabbikar tiltakozása és felhívása (az antiszemitizmus ellen). 37. p. ORMOS Mária: *Az antiszemitizmus fénykora.* A „zsidó” mint absztrakció. 27–28. p.

SIPOSHEGYI Péter
Anti, az örök. In: *Kapu*, 1990. 7–8. sz. 79–82. p.

ZALA Tamás
Zsidó – keresztény párbeszéd és az MDF. In: *Hitel*, 1990. 13. sz. 11–13. p.

f) Szovjet zsidóság

ÁGOSTON Vilmos

Az Exodus színévváltozása. In: *Magyar Napló*, 1990. 27. sz. 16. p.

BOROS István
Kárpáti rapszódia. A Pogrom. (1990. május 5.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 8. 5. p.

Btrósági eljárás indult a Pamjaty egyik vezetője ellen. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 25. 2. p.

Bolshevik antiszemitizmus. In: *Reform*, 1990. június 15. 1, 16–17. p.

DUKA Alekszandr
Sztálinistáktól a monarchistákig: a Szovjetunióban. In: *Magyar Hírlap*, 1990. július 27. 7. p.

Folytatódik a szovjet zsidók kivándorlása Izraelbe – erősítette meg Sevardnadze. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 21. 2. p.

GECSE Géza
A Pamjaty szerint Hitler is zsidó volt. Beszélgetés az Emlékezet vezetőjével. In: *Igazság*, 1990. 1. sz. 14. p.

GEREBEN Ágnes
Modern regény az orosz vérvád-ügyről. Beszélgetés egy emigráns íróval. (Szemjon Reznik: *A leveles vérvád* c. könyve kapcsán.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. május 11. 7. p.

HEIMER György
Az alija ára. Izraeli bevándorlás. In: *Heti Világgazdaság*, 1990. 20. sz. 16. p.

KÓVÁRI E. Péter–SZABÓ Barnabás
Exodus a levegőben. In: *Népszabadság*, 1990. június 30. 6. p.

A küszöbön álló Bush – Gorbacsov találkozón a szovjet antiszemitizmus is napirendre kerül. In: *Romániai Magyar Szó*, 1990. május 27. 4. p.

LAMBERT Gábor
A sötétség cárja. Interjú Dimitrij Vasziljevvel, az ultrajobbos Pamjaty vezérével. In: *Világ*, 1990. 18. sz. 13–15. p.

LENGYELL László
Túlzottak a telepítésekkel kapcsolatos félelmek. Interjú az izraeli bevándorlási ügyek miniszterével. (Jichak Perc nem hivatalosan Budapesten.) In: *Népszabadság*, 1990. június 21. 3. p.

Milyen mértékű az antiszemitizmus a Szovjetunióban? Közvéleménykutatás a Moszkovszkije Novosztjiban. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 25. 2. p.

NYEPOMNYASCSAJA, Alla
Zsidó szervezetek kongresszusa. In: *Új Élet*, 1990. 9. sz. 5. p.

Pamjaty – főnök szenzációs pere. A hallgatósból többször megtapsolták a vádlottat. In: *Esti Hírlap*, 1990. július 26. 5. p.

POÓR Csaba

Az ígért földjén? In: *Világ*, 1990. 11. sz. 35–36. p.

SELLEI
Reptér, riadókészültségben. Ejtőernyősök Ferihegyen. In: *Aréna*, 1990. április 21.

SZANTÓ András
Antiszemitizmus a Szovjetunióban. A hétköznapi fasizmus nyomában. Pamjaty. In: *Népszava*, 1990. május 5. 6. p.

TARJÁN G. Gábor
Exodus előtt a szovjet zsidók. „A Szocialista Cionista Párt 1925-ig legálisan működött.” In: *Világ*, 1990. 11. sz. 33–34. p.

VARGA László
Zsidó bevándorlás – integráció beolvadással. In: *Hiány*, 1990. 11. sz. 11–13. p.

VERESS Pálma
Egy millió zsidó vándorúton. Izrael azért jött létre, hogy szétjárja kapuit. In: *Esti Hírlap*, 1990. május 24. 4. p.

VIDA László
Az orosz nacionalizmus és a rendpárti veszély. (Szvák Gyula történész nyilatkozata.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 19. 6. p.

VINCZE Péter
Exodus Oroszországból. In: *Reform*, 1990. 24. sz. 16–17. p.

Zsidó iskola Vilniusban. In: *Pesti Hírlap*, 1990. június 12. 12. p.

g) Wallenberg

DÉSI János

Wallenberg, a szabad világ hőse. In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 4. p.

EMBER Mária
Adalékok egy még fel nem tárt per anyagához 1–6.

1. *A szovjet titkosrendőrség a „Wallenberg-gyilkosság tárgyában” kirakatpert készített elő.* In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 26. 11. p.

2. „... alá akarták íratni vele az örültséget, hogy ő ölte meg Wallenberget!” Beszélgetés dr. Benedek László unokahúgával, Mrs. Judit Wolffal. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 2. 10. p.

3. *A hercegprímás és a főrabbi.* In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 11. 6. p.

4. „... beismerő vallomást kényszerítettek ki tőlem...” In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 14. 11. p.

5. *Az arany meg a rabbi.* In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 21. 11. p.

6. *A felülvizsgálati katonai bírósági tárgyalás története.* In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 28. 11. p.

KÖVESS László
Dobra vert emlékhely? Üzletnek Wallenberg lakásával? Bonyodalmak a Minerva utcában. In: *Népszava*, 1990. április 8. 7. p.

A magyar orvos látta Wallenberget a halálos ágyán. In: *Esti Hírlap*, 1990. május 24. 1. p.

Megoldódott a Wallenberg-titok? In: *Vasárnapi Hírek*, 1990. május 20. 3. p.

SEREGI László
Semmi bizonyosság Wallenberg körül. (Interjú

Bajtai Péterrel, a Raoul Wallenberg Project Budapesti irodája elnökével.) In: *Esti Hírlap*, 1990. május 12. 5. p.

SZ. R.

Adalékok a Wallenberg-kutatáshoz. A SZMERS (Szmerty spionam katonai elhárító szervezet 1945-ben) még mindig titkot tart. Alekszej Karcev, a Komszomolszkaja Pravda tudósítójának nyomozásai. In: *Magyar Hírlap*, 1990. július 27. 6. p.

TÓTH Zoltán

Wallenberg elrablása, börtönlete és halála. Egy magyar orvos szenzációs írása. In: *Riport*, 1990. 21. sz. 12–13. p.

h) *Riportok, kritikák, aktuális tudósítások*

ALMÁSI Miklós

Joshua Sobol: Gettó. (kritika) In: *Kritika*, 1990. 6. sz. 39. p.

ANTAL Gábor

A vezércikkirő. (Kritika Nagy Sz. Péter: *Zsolt Béla* című könyvéről.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. július 20. 10. p.

Antall József és Jeszenszky Géza fogadta Keller Lászlót. In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 22. 8. p.

AVAR János

Széthépt Salamon. (Baker-terv) In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 14. 2. p.

BABICS Antal

Az első hasonmás kiadású Eszter-tekercs. In: *Kritika*, 1990. 3. sz. 47–m48. p.

BÁN

Hat évi ismeretség után Sándor György mediterrán. In: *Soproni Hírlap*, 1990. április 20.

BARABÁS Tamás

Landler Jenő unokája. (Bors Jenő a Hungaroton leváltott vezérigazgatója.) In: *Esti Hírlap*, 1990. július 25. 3. p.

BENKE László

Pillanatképek egy ember életéből. (Interjú Várkonyi Ervinnel, a Mütex elnökével.) In: *Szövetkezeti Hírmagazin*, 1990. 9. sz. 26. p.

BERKES Erzsébet

A szerető ember balladája. Kertész Ákos: *Zakariás* című regényéről. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 18. melléklet 2. p.

A Charta felhívása ellenére Havel találkozik Waldheimmel. In: *Magyar nemzet*, 1990. július 21. 2. p.

CSALOG Zsolt

Antiszemitizmus, 56, demokrácia. (Földes Péter újságíró portréja. In: *Magyar Napló*, 1990. 18. sz. 6. p.

DÉSI János

Életmenet. Kaddis Birkenauban. In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 4. p.

DÉSI János

Mi a cionizmus? In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 5. p.

DÉSI János

Zsidó reneszansz? Beszélgetés Deák Gáborral és Landeszman Györggyel. In: *Magyar Napló*, 1990. 30. sz. 5. p.

Edgar Bronfman sajtótájékoztatója. In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 3. p.

Element a showman óriás. (Sammy Davis) In: *Magyar Nemzet*, 1990. május 18. 4. p.

Emlékszoba-avatás Orosházán – emlékműavatás Aszódon. In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 7. p.

EREZ Cvi

„Kettős költődés?” In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 3. p.

FARAGÓ Vilmos

Tutajosok. In: *Kritika*, 1990. 4. sz. 44. p.

FEDOR Ágnes

Finta urat felmentették. In: *Magyar Nők Lapja*, 1990. 26. sz. 21. p.

„Fekete rózsák.” Bemutatjuk az Új Életet, a magyar zsidók lapját. (A Magyar Rádió Irodalmi Osztályának nyilvános felvétele.) In: *Új Élet*, 1990. 12. sz. 3. p.

FENYVES Katalin

Az Ígéret földje. Izraeli pillanatképek. In: *Világ*, 1990. 31. sz. 12–15. p.

FÖLDES Anna

Életre szóló ítélet. Budapesti beszélgetés Vándor Györgyvel. In: *Magyar Nők Lapja*, 1990. 27. sz. 10–11. p.

FÜRJ

Őszintén reméljük... (A zsidó temetők érdekében.) In: *Új Élet*, 1990. 15. sz. 3. p.

GARAI Tamás

Kicsoda Ön? Drucker Tibor. In: *Képes* 7, 1990. 24. sz. 40. p.

GERVAI András

„Mindent a hitközségnek köszönhetek...” Beszélgetés Zoltai Gusztávval. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 24. 7. p.

GOSZTONYI Péter – KANYÓ András

Megszállták az országot. (Interjú Horthy Istvánnéval.) In: *Magyarország*, 1990. 30. sz. 4–5. p.

GRÓH Gáspár

A balekság dicsérete. (Kertész Ákos: *Zakariás*.) In: *Magyar Napló*, 1990. 29. sz. 12. p.

GUBÁS M. Ibolya

Kedves Piroska! Kádár János menyasszonya volt. Beszélgetés Juranitsné Döme Piroskával. In: *Képes* 7, 1990. 26. sz. 20–23. p.

Izraelben élő mezőcsátiak rendbe hozzák egykori lakóhelyük zsidó temetőjét. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 25. 6. p.

HÁRS Endre

A fogyatékos és a tanító. (Kritika Joseph Roth két könyvéről: *Jób*, *Zsidók vándorúton*.) In: *Holmi*, 1990. 5. sz. 589–590. p.

HAVAS Henrik

A zsidóság vállalás kérdése. IV. In: *Első kézből – papíron*, 1990. 13. sz. 3–4. p.

HERNÁDI Miklós

Magyar siratófal. (Kritika Kőbányai János könyvéről.) In: *Szombat*, 1990. 5. sz. 21. p.

HOLLÓS Máté

Ítélet Jeruzsálemben. (Székely Endre oratóriumának posztumusz bemutatója a Zeneakadémia február 16-án.) In: *Kritika*, 1990. 4. sz. 43. p.

JÁVORSZKY István

Ítélj és ítéless! In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 3. p.

Jichak Perec látogatása Budapesten. In: *Új Élet*, 1990. 13. sz. 1–2. p.

JUHANI NAGY János

Kaufmann – Haggada. In: *Magyarország*, 1990. 26. sz. 27. p.

K. I.

Minden kényszer nélkül... (Vita a hitoktatósról.) In: *Beszélő*, 1990. 25. sz. 20–21. p.

KÁNTOR

Az Ima mélyén. (Kőbányai János: *Magyar siratófal*.) In: *Könyvvilág*, 1990. 7. sz. 22. p.

Keller László látogatásai. In: *Új Élet*, 1990. 11. sz. 1. p.

Keresztény – zsidó tanács. In: *Pesti Hírlap*, 1990. június 6. 12. p.

KERTÉSZ Péter

A forint aranyfedezete volt a zsidóktól elkobzott vagyon? Interjú Schwartz Istvánnal, a Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének képviselőjével. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 4.

KERTÉSZ Péter

A holocaust mint krimi. Hit és politika. In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 2. p.

KERTÉSZ Péter

Még sincs a zsidóktól elkobzott vagyon a bank trezorjaiban. Interjú Orosz Sándorral, a Pénzügyminisztérium illetékesével. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 7. 4. p.

A kormány elnökénél (a zsidóság vezetői). In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 5. p.

KŐBÁNYAI János

Az öröm népe. In: *Képes* 7, 1990. 21. sz. 30–35. p.

KRASZNAI Éva

Zsidó – keresztény közeledés I. In: *Heti Hírhozó*, 1990. 25. sz. 18. p.

KRAUSZ Éva

Vívódás. In: *Népszabadság*, 1990. június 2. 21. p.

KRISTÓF Attila

Pethő Sándor üzenete nemzetéről, felelősségről, kereszténységről. In: *Magyar Nemzet*, 1990. augusztus 11. 7. p.

KRISTÓF Attila

Turáni pofacsontom. In: *424 Elégedetlenek Lapja*, 1990. 18. sz. 3. p.

KUBINYI Ferenc

Bűnös nemzet – fasiszta nép? In: *Kapu*, 1990. 7–8. p. 82–84. p.

Látogatás a művelődési miniszternél. (A zsidóság vezetőinek látogatása.) In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 4. p.

LAZAROVITS Ernő

Egy közéleti ember. (Csengeri Imre) In: *Új Élet*, 1990. 11. sz. 1. p.

Lesz jóvátétel? In: *Szombat*, 1990. 5. sz. 28. p.

LŐCSEI Gabriella

Sírvilág. Farkasrét, 1990. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 21. 10. p.

MAJTÉNYI

Ki kicsoda? (Tamás Gáspár Miklós származásáról.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. május 25. 9. p.

A magyarországi református egyház zsinatának nyilatkozata a zsidósággal való kapcsolatáról. In: *Új Élet*, 1990. 15. sz. 12. p.

Mártíristentiszteletek. In: *Új Élet*, 1990. 14. sz. 6. p.

Meghalt Bruno Kreisky. In: *Népszabadság*, 1990. július 30. 1–2. p.

Megnyílt az El Al budapesti irodája. (Bp. Curia u. 2.) In: *Új Élet*, 1990. 11. sz. 3. p.

Mi van a Dohány utcai templommal? Interjú Reich Ferencsel. In: *Új Élet*, 1990. 11. sz. 4. p.

MURÁNYI Gábor

„... és Fasiszmus jegyesek?” Lapolvasó. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 2. 6. p.

NÁDOR Tamás

Kertész Ákos: Zakariás. Interjú. In: *Könyvvilág*, 1990. 7. sz. 5. p.

PÁLOS Tamás

Bankár Izraelből. Ahol olcsóbb a „fekete” dollár. Interjú Zwi Hoffman izraeli üzletemberrel. In: *Marketing Partner*, 1990. 1. sz. 53–54. p.

Párizs érseke. (A zsidó származású Marie Lustiger.) In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 23. 5. p.

PETRI György – RÁCZ Péter

A dolgok csak megtörténnek velünk. Beszélgetés Raj Tamással. In: *Beszélő*, 1990. május 12. 15–17. p.

POLGÁR László

Megszületett a felmentő ítélet. A losonci zsinagóga felújítása a jövő évben kezdődik. In: *Új Szó*, 1990. április 12. 4. p.

RÉZ Kata

Maszek emberkereskedeleme a kánaán földjén. In: *Mai Nap*, 1990. május 24. 11. p.

RÁDI Péter

Miért nincs zsidó temető? In: *Szombat*, 1990. 5. sz. 5. p.

SARLÓS Róbert

Mein Kampf és Meinhof. (Színházi találkozó Berlinben.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. július 29. 8. p.

SCARPETTA, Guy

Bevezetés Danilo Kiš műveibe. In: *Nagyvilág*, 1990. 5. sz. 742–753. p.

SIMON Gy. Ferenc

Józsefvárosi zsinagóga 1. „Mondd, rabbi!” (Interjú Raj Tamással) In: *Képes* 7, 1990. 30. sz. 14–15. p.

SOLT

Politikai optika. Beszélgetés Örkény Antal szociológussal. In: *Beszélő*, 1990. június 9. 27–28. p.

SOMOS Péter

Magyarországról–Európán át–Magyarországra. Vándor Györgyi hallgatásai. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 14. 6. p.

SZAKÁL Gyula

Gondolatok egy könyv kapcsán. (A zsidókérdésről. Szombathely, 1989.) In: *Műhely*, 1990. 2. sz. 60. p.

TAMÁS Ervin

Ameddig a szem Eilát. In: *Népszabadság*, 1990. június 20. 6. p.

TARJÁN Tamás

„Nyűzsi a Kozmoszban.” Beszélgetés Kozma Györggyel. In: *Népszabadság*, augusztus 9. 9. p.

TATÁR Imre

Kreisky. In: *Magyar Nemzet*, 1990. július 30. 2. p.

TÁTRAI Vilmos

Hegedű és jóga. Találkozásaim Yehudi Menuhinnal. In: *Kritika*, 1990. 5. sz. 3–4. p.

TAXNER-TÓTH Ernő

Séta a múzsák izraeli kertjében. In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 18. 6. p.

TÓTH Erzsébet

Bukaresti zsidó színház. Premier után, turné előtt. (Elie Wiesel: Az erdők kapui.) In: *Magyar Nemzet* 1990. június 20. 6. p.

V. TAKÁCS Ferenc

Göbbels tanítványai. In: *Erdélyi Magyarorság*, 1990. 3. sz.

V. BÁLINT Éva

A siratófal és a Himnusz. Beszélgetés Kőbányai Jánossal. In: *Magyar Hírlap* 1990. július 7. melléklet 3. p.

VÁGÓ Tibor

„Elvitathatatlanul jogosultak a kárpótlásra.” Megújulnak a zsidó szervezetek. Interjú Zoltai Gusztávvval. In: *Vasárnapi Hírek*, 1990. augusztus 5. 5. p.

VADÁSZ Ferenc

Zsidómentő jezsuiták. Beszélgetés Pálos Antal páterrel. In: *Szombat*, 1990. 5. sz. 19–20. p.

VAJDA Péter

In Memoriam Bruno Kreisky. In: *Népszabadság*, 1990. július 30. 2. p.

VÁRADI Péter

„Mindenki zsidó, mindenki keresztény.” In: *Hitel*, 1990. 10. sz. 16. p.

VEZÉR Erzsébet

Órangyala: Russel, Böll. (Mégkészt emlékezés Gáli József születésének 70. évfordulójára.) In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 29. 4. p.

ZELEI Miklós

„Üsd a pászort és szétszeded a nyáj.” Raj Tamás és az amúri meg a tiszai partizánok. In: *Képes* 7, 1990. 24. sz. 9–11. p.

ZSIGOVITS Edit

Woody Allen nyílt levele. Jeruzsálemi csatabárd. (Baker terv) In: *Magyar Nemzet*, 1990. június 23. 6. p.

i) Szépirodalom

ADY Endre

Korrobóri. In: 2000, 1990. június, 3–4. p.

BÄCHER Iván

Örökség. In: *Magyarország*, 1990. május 11. 45. p.

HANKISS Ágnes

„Az ördög megszimatolja a pecsenyét.” (Scientia Profana.) In: *Magyar Hírlap*, 1990. június 16. 3. p.

JÁOZ-KESZT, Itamár

A hajnali imádság margójára. (Vers) (Ford. Gergely Ágnes.) In: *Magyar Napló*, 1990. 30. sz. 7. p.

KOZMA György

Miért nem lettem izraeli művész? In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 29. 12. p.

MEZEI András

Családi vagon. In: *Élet és Irodalom* 1990. július 20. 11. p.

MEZEI András

Nusi levele. – Az árvák kádisa. (Két vers.) In: *Élet és Irodalom* 1990. május 25. 1. p.

MILLER, Arthur

Kanyargó időben. Folytatásokban a *Magyar Hírlap* szombati mellékletében.

ORBÁN Ottó

A füstkégyő fekete gyűrűi. (Vers) In: *Kritika*, 1990. 4. sz. 3. p.

RÖHRIG Géza

Purim egyedül. (Vers) In: *Holmi* 1990. 5. sz. 533–534. p.

SOMLYÓ György

Szent Carpentras első levele az antiszemitához. (Vers) In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 15. 15. p.

TAL, Eli (HARMAT Lajos)

Ki lőtte le Braun Oszit? In: *Élet és Irodalom*, 1990. július 6. 14. p.

TAL, Eli

Találkozásaim Anyámmal és másokkal. In: *Magyar Napló*, 1990. 30. sz. 6. p.

TEMESI Ferenc

Szavak a szárítóból. Megkészt/T válasz, avagy arról, hogy nem vagyok zsidó. I–II. In: *Élet és Irodalom*, 1990. június 29. 5. p. és június 15. 4. p.

Lapunkról

Elfelejtett legenda. Hangos kiadás a koncentrációs táborok felszabadulásának 45. évfordulóján, (május 9–én.) In: *Új Élet*, 1990. 10. sz. 5. p.

II. Könyvek

APPELFELD, Aharon

Badenheim, 1939. Cili. Két kisregény Bp. 1990, Európa Kiadó. 232. p. (Modern Könyvtár).

BENEDEK István Gábor – VAMOS György

Tépd le a sárga csillagot. (Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról.) Bp. 1990, Pallas Kiadó. 230. p.

BERG, Mary

Napló a varsói gettóról. Bp. 1990, Európa Kiadó. 263. p.

BORBÁNDI Gyula

Magyar népi mozgalom. Bp. 1990, Püski Kiadó. 540. p.

BUKSBAZEN, Lydia

Yente. Egy kelet-európai zsidó család igaz története. Bp. 1990, Primo-Evangéliumi Kiadó. 194. p.

CSÁK Gyula

A parasztszidó. Bp. 1990, Új Idő. 248. p.

CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal

Alkony. Bp. 1990.

CSEPELI György

... és nem is kell hozzá zsidó. (Az antiszemizmus társadalom-lélektana.) Bp. 1990, Kozmosz. 123. p.

HARTOG, Jan de

Isten után az első. Bp. 1990, Európa – Árkádia. 496. p.

HERNÁDI Miklós

Ottó. Bp. 1990, Magvető Kiadó. 424. p.

HEYM, Stephan

Ahasvérus. Bp. 1990, Európa Kiadó. 322. p. (Európa zsebkönyvek.)

KERTÉSZ Ákos

Zakariás. Bp. 1990.

KERTÉSZ Imre

Kaddis egy meg nem született gyermekért. Bp. 1990, Magvető Kiadó. 196. p.

KOHN Sámuel

Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. (1881.) Reprint. Bp. 1990, Akadémiai Kiadó. 200. p.

KÖBÁNYAI János

Magyar siratófal. Bp. 1990, Szépirodalmi – Tevan Kiadó. 261. p.

LINKSZ Árpád

Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom

Magyarországon. Bp. 1990, Magvető Kiadó. 395. p.
LUKÁCSY András
Felismerem-e Angyal Istvánt? Levelek fiának,
 Németországba. Bp. 1990, Magvető Kiadó. 267. p.
MÁRAI Sándor
Napló 1934–44. Bp. 1990, Akadémia – Helikon Kiadó. 324. p.
MOLDOVA György
Az utolsó határ. Bp. 1990, Magvető Kiadó. 332. p. (Előzmény: A Szent Imre induló, Elhúzódo szüzesség.)

NAGY Sz. Péter
A népi – urbánus vita dokumentumai 1932–1947. Bp. 1990, Rakéta. 493. p.
NAGY Sz. Péter
Zsolt Béla. Bp. 1990, Akadémiai Kiadó. 204. p.
NYIRI János
Madárország. Bp. 1990, Makkábi–Téka Kiadó. 411. p.
SPIEGELMAN, Art
MAUS. Egy túlélő regénye. Képregény. Bp. 1990, Napra-forgó Kiadó. 160. p.

UNGVÁRI Tamás
A védelem tanúja. (Bizalmas és szigorúan titkos feljegyzések E. J. életéről és titokzatos haláláról.) Bp. 1990, DOVIN Kiadó.
WIESEL, Elie
Az éjszaka. Bp. 1990, Láng Kiadó. 127. p.
WIESEL, Elie
Az eskü. Bp. 1990, Európa Kiadó. 325. p. (Európa Zsebkönyvek)
Zsidóviccek 2. (Móriczka mindent tud. Gyűjt.: Radványi B. Tibor. Bp.) 1990, Garabonciás Kiadó. 167. p.

A Múlt és Jövő zsidó kulturális folyóirat az alábbi könyvesboltokban kapható:

Móricz Zsigmond Könyvesbolt (Bp. V. Deák Ferenc u. 15.)
Antikvárium (Bp. VI. Andrásy u. 2.)
Kossuth Könyvesbolt (Bp. V. Vörösmarty tér 1.)
Láng–Téka (Bp. XIII. Pozsonyi út 5.)
Medicina Könyvesbolt (Bp. V. Akadémia u. 21.)
Téka (Bp. XIII. Váci út 19.)
Gondolat Könyvesbolt (Bp. V. Váci u. 10.)
Magiszter Könyvesbolt (Bp. V. Városház u. 1.)
Stúdium Könyvesbolt (Bp. V. Váci u. 22.)
Írók Könyvesboltja (Bp. VI. Andrásy u. 45.)
Egyetemi Könyvesbolt (Bp. V. Kossuth L. u. 18.)
Fókusz Könyvárúház (Bp. VII. Rákóczi u. 14.)

A Múlt és Jövő
 kulturális hirdetések felvesz
 az alábbi címen:

1126 Budapest
 Böszörményi u. 24.

Telefon: 155-19-91
 (Surányi Vera)

Telefax: 155-19-91

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIKSZA

KRITIKAI IRASOK

A TARSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÖBÖL

az 1990/3. (őszi) szám tartalmából
László Ruth és Perczel István
 VITÁJA
 HAMVAS BÉLÁRÓL
Sárkány Mihály
 VITA NIEDERMÜLLER PÉTERREL
Szil Péter
 MÉG EGYSZER A PORNOGRÁFIÁRÓL
Szente Zoltán
 KIS JÁNOS JOGELMÉLETÉRŐL
Pócs Éva
 A MÁGIA-IRODALOMRÓL
Gyáni Gábor
 AZ AKADÉMIAI KISLEXIKONRÓL
Fehér Márta
 A SEPSISZENTGYÖRGYI FILOZÓFUS KÖRRŐL
Niedermüller Péter
 A CSÍKSZEREDAI ANTROPOLÓGUS
 MUNKACSOPTORRÓL
Nagy András
 A VILÁGKIÁLLÍTÁSRÓL
Vági Gábor
 A TELEPÜLÉSFEJLESZTÉSRŐL
Sinkó Katalin
 A MUNKÁCSY-KÉRDÉSRŐL
Leo Strauss
 A BÖLCSELET SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

SZOBROK ÉS SZEMÉLYEK

KÓBÁNYAI JÁNOS KÉPRIPTJA

MARC CHAGALL

RAJZA

A MŰLTÉSJOVÓ
MELLÉKLETE

